

The Role of Mosques in Promoting Entrepreneurship in Marginalized Areas: Drivers and Barriers

Rasoul Abbasi¹ , Zahra Zadoosh²

The authors acknowledge that this paper is derived from a research project entitled 'The Role of Mosques in Fostering Entrepreneurship Development in Marginalized Areas: Drivers and Barriers', which was conducted with the support of the Research Institute for Hawzah and University.

1. Associate Professor, Department of Business Management, Faculty of Management and Accounting, Hazrat-e Masoumeh University, Qom, Iran (Corresponding Author).

r.abbasi@hmu.ac.ir

2. Master of Business Management, Faculty of Management and Accounting, Hazrat-e Masoumeh University, Qom, Iran.

fatemehzadhoosh75@gmail.com

Received: 2025/10/10; Accepted 2025/11/16

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Marginalization represents a complex and multifaceted social phenomenon that affects low-income populations predominantly residing in peri-urban and, in some cases, intra-urban settlements. These areas often emerge as a consequence of rapid, unplanned, and poorly regulated urban expansion, leading to social exclusion and limited access to formal economic opportunities. Marginalized communities frequently face structural barriers such as chronic poverty, inadequate public services, restricted access to education and healthcare, and the emergence of spatial conditions that may facilitate social deviance. Such areas often become vulnerable to the influence of groups or networks that propagate subcultures inconsistent with mainstream societal

Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

norms. These dynamics highlight the importance of designing development-oriented policies that focus on empowering marginalized populations, fostering local participation, and creating sustainable pathways toward socioeconomic mobility.

Entrepreneurship—particularly when framed as an interdisciplinary concept—has increasingly been recognized as a transformative force capable of generating economic growth, strengthening social cohesion, and reducing systemic inequalities. Within this realm, social entrepreneurship has emerged as a vital approach for addressing societal challenges by combining principles of innovation, opportunity recognition, and value creation with a commitment to social well-being. Social entrepreneurs draw upon local networks, cultural assets, and shared identities to mobilize communities toward collective problem-solving.

Among the various institutions that hold potential for catalyzing entrepreneurship in marginalized contexts, the mosque stands out as a uniquely influential social, cultural, and spiritual center. Historically, mosques have served as multifunctional institutions within Islamic societies, playing vital roles not only in religious life but also in education, dispute resolution, welfare provision, and community mobilization. Evidence from the early Islamic era and numerous religious teachings underscores the mosque's capacity to act as a hub for social integration and community development. Considering this historical and cultural foundation, mosques can be reimagined as platforms for entrepreneurial development, skill-building, and economic empowerment—particularly in disadvantaged areas where trust-based local institutions are limited.

Accordingly, the present study aims to conduct an in-depth qualitative exploration of the drivers and barriers that shape the capacity of mosques to promote entrepreneurship in marginalized regions. The purpose is not only to identify enabling factors but also to highlight structural, institutional, and cultural obstacles that must be addressed to fully leverage mosque-based initiatives for local development.

Method: The research adopts a qualitative methodology with a descriptive–analytical orientation, employing thematic analysis as the main analytical framework. The statistical population comprises 15 experts in entrepreneurship and religious institutions, each possessing more than six years of relevant experience in employment creation, community engagement, or mosque-based activities. Participants were identified using a combination of purposive judgment sampling and snowball sampling, ensuring that individuals with

substantive expertise were included. Theoretical saturation was reached after conducting 15 in-depth, semi-structured interviews.

Prior to data collection, all participants received a clear explanation of the research objectives, ethical considerations, and the voluntary nature of their participation. Permission to record each interview was requested, and assurances were provided regarding confidentiality and accurate representation of participants' statements. After transcription, initial codes were extracted, categorized, and subsequently developed into higher-level themes. To ensure analytical rigor, the inter-coder reliability approach was used. The interviews were independently coded by the researchers, and the coding agreement rate reached 86%, surpassing the minimum acceptable threshold of 65%, thereby confirming the reliability of the thematic analysis. The entire analytical process followed the standard six-step model: data familiarization, generating initial codes, searching for themes, reviewing themes, defining and naming themes, and producing the final report.

Results: Analysis of the data led to the identification of a comprehensive set of drivers and barriers related to entrepreneurial development within mosque contexts. The drivers include:

1. Development of physical and digital infrastructure within mosques;
2. Facilitation of entrepreneurial processes and improved access to markets;
3. Provision of financial support and economic incentives;
4. Institutional support, leadership, and inter-organizational collaboration;
5. Capacity building for mosque managers and key personnel;
6. Availability of motivated and committed human capital;
7. Creation of a participatory, collaborative, and network-based ecosystem;
8. Redefinition of the mosque's functional role and promotion of entrepreneurial culture.

These eight drivers were further synthesized into three overarching categories:

- Infrastructural development,
- Empowered and supportive human capital,
- Inclusive participation and cultural redefinition.

A significant portion of the drivers emphasize the critical role of human capital—particularly mosque stakeholders, managers, volunteers, and community members—highlighting the importance of their interactions, motivation, and shared vision.

In contrast, the analysis also revealed several barriers hindering mosque-driven entre-

preneurial initiatives. These include: cultural and attitudinal resistance regarding the non-worship functions of mosques; low intrinsic motivation for community participation; managerial weaknesses; limited youth engagement; insufficient networking and partnership-building; physical infrastructure constraints; procedural challenges within entrepreneurial processes; financial and economic limitations; and existing policy–legal constraints. These obstacles fall into three major categories:

- Cultural and social challenges,
- Institutional and managerial challenges,
- Infrastructural and economic challenges.

Collectively, the findings show that although mosques possess substantial potential as trusted, community-based institutions capable of driving socio-economic empowerment, the realization of this potential is hindered by a complex combination of structural, cultural, managerial, and policy-level barriers.

Discussion and Conclusions: The findings underscore that mosques, when strategically supported and institutionally empowered, can evolve into local economic development centers in marginalized regions. Effective mosque-based entrepreneurial development requires:

- the establishment of supportive physical and digital infrastructure,
- strong and visionary leadership,
- enhanced managerial competencies,
- a participatory and collaborative community environment, and
- the cultivation of entrepreneurial mindsets and behaviors.

Furthermore, the interplay of financial incentives, market access, and motivated human capital forms a reinforcing mechanism that can significantly contribute to economic empowerment and poverty reduction. Importantly, redefining the mosque as a dynamic, multifunctional institution—not confined solely to religious rituals—can enhance its social identity and create a replicable model for sustainable community development across other disadvantaged areas.

However, the challenges identified in this study highlight the need for a comprehensive, multi-level strategy. Addressing only financial or infrastructural limitations is insufficient; rather, success depends on reshaping cultural perceptions, strengthening managerial systems, improving institutional partnerships, and realigning policy frameworks.

Ultimately, the development of mosque-based entrepreneurship requires integrated co-operation among religious authorities, community organizations, economic actors, and governmental institutions.

Acknowledgement: The researchers express their sincere appreciation to all interview participants and to the journal's staff for their valuable support.

Conflict of Interests: The authors declare no conflict of interest.

Keywords: Entrepreneurship, Economy, Employment generation, Mosques.

Conflict of Interest: The authors declare no conflict of interest in the conduct of this study.

Keywords: Administrative Health; Thematic Analysis; Supreme Leader's Statements; Administrative Corruption; Islamic Republic of Iran.

Cite this article: Abbasi, Rasoul, and Zadhooch, Zahra (2025). The Role of Mosques in Promoting Entrepreneurship in Marginalized Areas: Drivers and Barriers. *Journal of Religious, Spirituality, and Management Studies* 12(25): 45-86.

نقش آفرینی مساجد در توسعه کارآفرینی در مناطق

حاشیه‌نشین؛ پیشران‌ها و موانع

رسول عباسی^۱ ، زهرا زاده‌هوش^۲

مقاله حاضر برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان «نقش آفرینی مساجد در توسعه کارآفرینی در مناطق حاشیه‌نشین: پیشران‌ها و موانع» است و با حمایت پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تدوین شده است.

۱. دانشیار، گروه مدیریت بازرگانی، دانشکده مدیریت و حسابداری، دانشگاه حضرت معصومه (ع)، قم، ایران (نویسنده مسئول).

r.abbasi@hmu.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد مدیریت بازرگانی، دانشکده مدیریت و حسابداری، دانشگاه حضرت معصومه (ع)، قم، ایران.

fatemehzadhoosh75@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۱؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۰۷

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: حاشیه‌نشینی به‌عنوان یکی از پدیده‌های اجتماعی عمده در جوامع شهری، ریشه در گسترش ناموزون شهرها، فقر اقتصادی، بیکاری و فروپاشی شبکه‌های اجتماعی دارد. این پدیده نه تنها ساختار کالبدی شهرها را به هم می‌ریزد، بلکه موجب گسترش آسیب‌های اجتماعی، انحرافات رفتاری و کاهش انسجام جامعه می‌شود. فقر اقتصادی، کمبود امکانات و ایجاد موقعیت جغرافیایی برای انحرافات اجتماعی توسط برخی افراد، که تمایل شدید به ناهنجاری‌های اجتماعی دارند و

خرده فرهنگ‌های نامناسب را رواج می‌دهند، از معضلات و آسیب‌های اجتماعی حاشیه‌نشینی محسوب می‌شوند. با سیاست‌گذاری مؤثر می‌توان بر توانمندسازی حاشیه‌نشینان و ایجاد فرصت و فضایی برای ساکنان این مناطق متمرکز شد. در این میان، کارآفرینی به‌ویژه کارآفرینی اجتماعی، به‌عنوان یک راهبرد کلیدی برای توانمندسازی اقتصادی و اجتماعی ساکنان مناطق حاشیه‌نشین مطرح شده است. مساجد نیز به‌عنوان نهادهای مذهبی-اجتماعی در جوامع اسلامی، دارای پتانسیل گسترده‌ای در زمینه‌های فرهنگی، آموزشی و اقتصادی هستند و می‌توانند بستری مؤثر برای شکوفایی کارآفرینی محلی فراهم کنند. با وجود ظرفیت‌های ذاتی مساجد، استفاده بهینه از این نهادها در جهت توسعه کارآفرینی هنوز با چالش‌های متعددی مواجه است. هدف اصلی این پژوهش، شناسایی پیشران‌ها و موانع نقش‌آفرینی مساجد در توسعه کارآفرینی در مناطق حاشیه‌نشین است تا با درک عمیق از این عوامل، راهکارهای عملیاتی برای بهره‌گیری از ظرفیت‌های مساجد در راستای کاهش فقر، ایجاد اشتغال و تقویت توسعه پایدار ارائه شود.

روش: پژوهش حاضر از نظر روش تحقیق، جزء پژوهش‌های کیفی است. این پژوهش از نظر جهت‌گیری پژوهش، توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون انجام شده است. جامعه آماری این پژوهش، ۱۵ نفر از خبرگان کارآفرینی و حوزه است که بیش از شش سال سابقه کاری مرتبط را دارا می‌باشند و در حیطه اشتغال‌زایی و کارآفرینی فعالیت کرده‌اند. برای انتخاب مشارکت‌کنندگان در پژوهش از روش نمونه‌گیری هدفمند قضاوتی و از راهبرد گلوله‌برفی استفاده شده است و با پیروی از قانون اشباع نظری با ۱۵ نفر از خبرگان این حوزه مصاحبه انجام شد. نحوه جمع‌آوری اطلاعات در مرحله میدانی، مصاحبه عمیق نیمه‌ساختاریافته بوده که پژوهشگر در حین مصاحبه از مصاحبه‌شوندگان شرح کاملی در مورد اهمیت، فواید و اهداف کلی پژوهش و همچنین، ماهیت داوطلبانه بودن شرکت در پژوهش توضیحات کاملی توسط پژوهشگر به مصاحبه‌شوندگان ارائه شد. در گام‌های بعدی از مصاحبه‌شوندگان، اجازه ضبط مکالمات آنها در طول مصاحبه گرفته شد و به آنها اطمینان داده شد که در فرایند تحلیل، سوء برداشتی از گفته‌های آنان نمی‌شود و همچنین، اطلاعات آنها محرمانه می‌ماند. در گام بعدی اطلاعات مصاحبه‌ها به صورت مکتوب درآمد و از اطلاعات به دست آمده کدها استخراج شد. در پایان پژوهش، مضامین تشکیل‌شده برای اعتبارسنجی و عینیت داشتن به مشارکت‌کنندگان مرجوع

شد تا میزان تطابق نتایج با سخنانشان را بررسی و در صورت صحیح بودن، تأیید کنند. نتیجه بررسی مصاحبه‌شوندگان، تأیید مضامین انجام شده بود که به گفته خودشان، همه مضامین مطابق با گفته‌های آنهاست. برای سنجش پایایی پژوهش حاضر، از روش بازآزمون دو کدگذار استفاده شده است. بدین معناکه پژوهشگر به همراه همکاران پژوهش، مصاحبه‌ها را کدگذاری نموده‌اند و درصد توافق درون موضوعی به‌عنوان شاخص و معیار پایایی تحلیل به کار رفته محاسبه شد. در نتیجه پایایی بین کدگذاران برابر ۸۶ درصد است. با توجه به اینکه پایایی پژوهش حاضر بیشتر از ۶۵ درصد است، قابلیت اعتماد کدگذاری مورد تأیید است. تحلیل داده‌ها طی شش مرحله تحلیل مضمون (آشنایی با داده‌ها، ایجاد کدهای اولیه، جستجوی مضامین، بررسی یا بازبینی مضامین، تعریف مضامین و تهیه گزارش) انجام شد.

نتایج: با تحلیل و بررسی کدهای استخراجی از متن مصاحبه‌ها و ساخت مضامین مرتبط، مجموعه‌ای از مضامین فرعی و اصلی در قالب دو دسته پیشران‌ها و چالش‌های توسعه کارآفرینی مساجد استخراج شد. پیشران‌های توسعه کارآفرینی مساجد عبارت است از: توسعه زیرساخت‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری مسجد؛ تسهیل فرایند کارآفرینی و دسترسی به بازار؛ حمایت‌های مالی و انگیزه‌های اقتصادی؛ حمایت، رهبری و همکاری نهادی؛ توانمندسازی مدیران و منابع انسانی؛ وجود سرمایه انسانی با انگیزه؛ ایجاد زیست‌بوم مشارکتی و شبکه‌ای در مساجد؛ و بازتعریف نقش مسجد و ترویج فرهنگ کارآفرینی در مساجد. این هشت پیشران در سه دسته توسعه زیرساختی؛ سرمایه انسانی توانمند و حمایتگر؛ و مشارکت فراگیر طبقه‌بندی شدند. همان‌طور که مشخص است، بیش از نیمی از پیشران‌ها به مفاهیمی از جنس نیروی انسانی فعال در درون مسجد برمی‌گردد. به‌عبارتی مضامینی که به تعریف نقش‌ها و نوع وظایف و روابط بین افراد فعال در مساجد اشاره دارند، اکثریت پیشران‌ها برای توسعه کارآفرینی در مسجد را شامل می‌شوند.

با تحلیل داده‌ها، چالش‌های توسعه کارآفرینی مساجد استخراج شد. این چالش‌ها عبارت است از: محدودیت‌های نگرشی- فرهنگی به مسجد، ضعف انگیزه درونی مشارکت، ضعف مدیریتی، ضعف جوان‌گرایی، ضعف شبکه‌سازی، محدودیت‌های زیرساخت فیزیکی مساجد، چالش‌های فرایند کارآفرینی، چالش‌های مالی-اقتصادی و چالش‌های سیاسی-قانونی. این نه چالش در سه دسته چالش‌های فرهنگی و اجتماعی، چالش‌های نهادی و مدیریتی، و چالش‌های زیرساختی و

اقتصادی طبقه بندی شدند. این تحقیق با استخراج موانع یا چالش‌های توسعه کارآفرینی در مساجد مناطق حاشیه‌نشین، نشان می‌دهد که با وجود پتانسیل بالای مساجد به‌عنوان نهادهای اجتماعی و معنوی در توانمندسازی اقتصادی جوامع محروم، موانع متعددی از تحقق این امکان جلوگیری می‌کنند. این چالش‌ها تنها محدود به کمبود منابع مالی یا فیزیکی نیستند، بلکه ریشه در نگرش‌های فرهنگی، ساختارهای مدیریتی، فرایندهای اقتصادی و چهارچوب‌های سیاستی دارند.

بحث و نتیجه‌گیری: براساس این پژوهش، مشخص شد که مساجد می‌توانند از نهادهای صرفاً عبادی به مراکز پویای توسعه اقتصادی-اجتماعی تبدیل شوند؛ مشروط بر اینکه عوامل پیشران از جمله توانمندسازی مدیران، تسهیل دسترسی به بازار، ترویج فرهنگ کارآفرینی و تقویت شبکه‌های مشارکتی فراهم شود. درعین حال، موانع چندبعدی-شامل نگرش‌های قدیمی نسبت به نقش مسجد، ضعف جوان‌گرایی، کمبود منابع مالی و قوانین دست‌وپاگیر- نیازمند راهبردی جامع و هماهنگ با مشارکت نهادهای دینی، دولتی و مردمی هستند. توسعه کارآفرینی در مساجد، تنها یک اقدام اقتصادی نیست، بلکه تحولی فرهنگی-ساختاری است که مستلزم تغییر ذهنیت‌ها، ارتقای ساختارهای مدیریتی و ایجاد فضای حمایتی از سوی سیاست‌گذاران است. سرانجام، با تحقق این رویکرد، مساجد می‌توانند به‌عنوان موتور مؤثر در کاهش فقر، ایجاد اشتغال و تقویت انسجام اجتماعی در مناطق محروم عمل کنند و الگویی از توسعه پایدار محلی ارائه دهند. پیشنهادهای عملی مانند ایجاد واحد تخصصی کارآفرینی در مساجد، راه‌اندازی صندوق‌های قرض‌الحسنه محلی و برگزاری محافل کارآفرینی جوانان، می‌توانند گام‌های مؤثری در جهت تحقق این اهداف باشند. **واژگان کلیدی:** کارآفرینی، اقتصاد، اشتغال‌زایی مساجد.

تقدیر و تشکر: بدینوسیله پژوهشگران از تمامی افرادی که در مصاحبه‌ها همکاری نمودند و همچنین دست‌اندرکاران این نشریه قدردانی می‌کنند.

تعارض منافع: هیچ تعارض منافی در این مقاله اعلام نمی‌شود.

استناد: عباسی، رسول، و زادحوش، زهرا (۱۴۰۴). نقش‌آفرینی مساجد در توسعه کارآفرینی در مناطق حاشیه‌نشین؛ پیشران‌ها و موانع. مجله مطالعات دین، معنویت، مدیریت ۱۲(۲۵): ۴۵-۸۶.

۱. مقدمه

حاشیه‌نشینی یک پدیده اجتماعی است. این پدیده متشکل از اقشار کم‌درآمد جامعه است که در مناطق پیرامون شهری و حتی در داخل شهرها ساکن شده‌اند. حاشیه‌نشینی در اثر گسترش سریع و بی‌رویه شهرها به وجود می‌آید. فقر اقتصادی، کمبود امکانات و ایجاد موقعیت جغرافیایی برای انحرافات اجتماعی توسط برخی افراد، که تمایل شدید به ناهنجاری‌های اجتماعی دارند و خرده‌فرهنگ‌های نامناسب را رواج می‌دهند، از معضلات و آسیب‌های اجتماعی حاشیه‌نشینی محسوب می‌شود (کشتکار رجیبی و همکاران، ۱۴۰۳).

برخی افراد از اقشار کم‌درآمد جامعه بر اثر افزایش بیکاری، فروپاشی ارتباطات سنتی و حتی طرد شدن از خانواده خود به انحرافات اجتماعی روی می‌آورند و بر اثر ایجاد موقعیت جغرافیایی به مناطق حاشیه‌نشین یا در اصطلاح زاغه‌نشینان، یا محله‌های خودرو ساکن می‌شوند. زندگی حاشیه‌نشینان شامل خرده‌فرهنگ‌های خاص است که متفاوت و یا ضد فرهنگ متداول حاکم بر جامعه هستند؛ زیرا برخی از رفتارهای افراد حاشیه‌نشین در سطح جامعه، ناهنجاری و منحرف تلقی می‌شود (نادری مایوان و همکاران، ۱۴۰۳). چالش‌های اجتماعی از جمله حاشیه‌نشینی به دلیل گستردگی روزافزون این مناطق آثار منفی و مخربی بر رشد و توسعه شهرها و افزایش بیکاری، جرم و بزهکاری بسیار حائز اهمیت هستند (کشتکار رجیبی و همکاران، ۱۴۰۳).

با سیاست‌گذاری مؤثر می‌توان بر توانمندسازی حاشیه‌نشینان و ایجاد فرصت و فضای برای ساکنان این مناطق متمرکز شد (نیراج و ساندر، ۲۰۱۹). یکی از راه‌حل‌های مؤثر برای کاهش و رفع چالش‌های حاشیه‌نشینی، استفاده از مبحث میان‌رشته‌ای به نام «کارآفرینی» است که به‌عنوان عامل اصلی رشد اقتصادی و اجتماعی شناسایی شده است. کارآفرینی، فرایندهای خلاقانه و نوآورانه مؤثری است که به تشکیل و مدیریت کسب‌وکارها کمک می‌کند (مهمان‌دوست و همکاران، ۱۴۰۴). در عصر جدید، کارآفرینی فراتر از حوزه کسب‌وکار در عرصه‌های مختلف از جمله حوزه‌های اجتماعی - فرهنگی و غیره معنا می‌شود. کارآفرینی اجتماعی یکی از حوزه‌های کارآفرینی است که در کنار کارآفرینی اقتصادی بیان و مقایسه می‌شود. کارآفرینی اجتماعی به دنبال خلق ارزش اجتماعی است و به معنای زمانی است که کارآفرینان اجتماعی با

استفاده از انسجام اجتماعی به رفع مشکلات اقتصادی می‌پردازند (فاضلی‌پور و همکاران، ۱۴۰۲). یکی از نهادهایی که می‌تواند در توسعه کارآفرینی و کارآفرینی اجتماعی و حتی توسعه اقتصادی کشور، نقش برجسته‌ای ایفا کند «مساجد» هستند.

کارآفرینی در فضاهای مستعد می‌تواند زیرساخت مناسب برای توسعه فرهنگ و اقتصاد جامعه و کاهش فقر را فراهم کند. نقش مساجد در اقتصاد به شکل چرخه اقتصاد از قبیل تولید، توزیع و مصرف نیست. در اقتصاد، مساجد به‌عنوان سرمایه در گردش نیروی کار، آموزش بازاریابی و فروش و غیره عمل می‌کنند (افضل الرحمان، ۱۹۹۷). مسجد به‌عنوان پایگاه اصلی عبادت خداوند در جوامع اسلامی، فراتر از یک نمازخانه است. در واقع، این نهادهای مذهبی طبق تاریخ صدر اسلام و آموزه‌های دینی نقشی بسزا در حوزه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در زندگی مسلمانان ایفا می‌کنند (آقاجانی و عوض‌پور کشکولی، ۱۴۰۰).

تعداد زیاد مساجد و مصلی در جوامع اسلامی یک پتانسیل بزرگ برای حل مشکلات اقتصادی جامعه را فراهم می‌کند که در شرایط تورم و حتی دوران بحرانی همچون بیماری کرونا کمک‌رسان مردم جامعه باشند. بنابراین، نهادهای اسلامی باید در جهت کارآفرینی و توانمندسازی اقتصادی جامعه برای رفع مشکلات اقتصادی و راه‌حلی برای توسعه مشاغل اجتماعی تلاش کنند (ریزکیا و زلیخاب، ۲۰۲۲). مساجد و نهادهای مذهبی در جوامع اسلامی دارای پتانسیل‌های بی‌نظیری برای حمایت از کارآفرینی و تقویت اقتصاد محلی هستند؛ ولی هنوز بسیاری از مناطق و نهادها از این ظرفیت بهره‌برداری نکرده‌اند. این نهادها می‌توانند به‌عنوان کانون‌های مهمی برای ایجاد فرصت‌های شغلی و تشویق به فعالیت‌های اقتصادی عمل کنند؛ اما عدم شناخت کافی از نقش‌های مؤثر آنها، مانع از استفاده بهینه از ظرفیت‌های نهادهای مذهبی می‌شود.

افزون‌براین، چالش‌هایی مانند فقدان برنامه‌ریزی راهبردی مناسب، عدم همکاری و هم‌افزایی بین نهادهای مختلف و کمبود منابع مالی و انسانی می‌تواند به‌عنوان موانع جدی در مسیر تحقق اهداف اقتصادی جامعه عمل کند. این مشکلات سد راه کارآفرینان محلی هستند که نتوانند از حمایت‌های

موجود در مساجد بهره‌مند شوند و در نتیجه، پتانسیل‌های اقتصادی این نهادها به‌طور کامل شکوفا نشوند (همت و همکاران، ۱۴۰۰). نظر به ظرفیت‌های عظیمی که نهاد دینی مسجد در حوزه کارکردهای اقتصادی و کارآفرینانه دارد، این مقاله به بررسی دقیق‌تر پیشران‌ها و موانع نقش‌آفرینی مساجد در توسعه کارآفرینی در مناطق حاشیه‌نشین می‌پردازد. این تحقیق می‌تواند به سیاست‌گذاران و فعالان اقتصادی، همچنین، مدیران مساجد کمک کند تا با درک بهتر از ظرفیت‌های موجود، از این نهادها به نحو بهتری بهره‌برداری کنند و به توسعه پایدار و مؤثر جوامع محلی یاری رسانند.

۲. مبانی نظری

۲-۱. کارآفرینی اجتماعی

کارآفرینی و مباحث مرتبط به این موضوع، حوزه‌های مختلف دانش مانند مدیریت، روان‌شناسی، اقتصاد و جامعه‌شناسی را تلفیق می‌کند و یک مبحث میان‌رشته‌ای است. تعریف کارآفرینی از نظر راسموسن^۱ (۲۰۱۱)، کارآفرینی فرایندی بسیار پیچیده است که تمامی فعالیت‌ها، عملکرد و اقدامات مرتبط با ادراک و یافتن فرصت‌ها و فراهم‌سازی زیرساخت‌ها را دربرمی‌گیرد. پیچیدگی این موضوع از عدم قطعیت ناشی از چگونگی اتخاذ بهترین تصمیم و روش برای ایجاد و استفاده از منابع لازم جهت توسعه یک کسب‌وکار برمی‌آید. به‌طورکلی، یافتن فرصت‌هایی فراتر از منابع در دسترس و کنترل شده افراد است. درواقع، تبدیل ایده به عمل، کارآفرینی نامیده می‌شود (تسای^۲ و همکاران، ۲۰۱۶).

یکی از انواع مباحث کارآفرینی که باعث اشتغال مولد و فراهم‌سازی الزامات و زیرساخت لازم برای تولید مؤثر و پایدار شده و به صورت جامعه‌محور، تمرکز بر رفع نیازهای اجتماعی دارد، کارآفرینی اجتماعی است. کارآفرینی اجتماعی شامل تلفیق دو مفهوم «اجتماعی» (که به‌دنبال رفع چالش‌های اقتصادی با تمرکز بر بهبود انسجام اجتماعی است) و «کارآفرینی» برای خلق ثروت و سود بیشتر است (مانیاکا-بوشیلو،^۳ ۲۰۱۷). کارآفرینی اجتماعی به‌عنوان مفهومی سیال شامل معناهای متفاوت است که

1. Rasmussen
 2. Tsai, Chang & Peng
 3. Manyaka-Boshielo

با توجه به بافت جغرافیایی، فرهنگی و تاریخی تفسیر متفاوتی دارد (تیسدل و همکاران، ۲۰۲۳^۱). طبق دیدگاه آلوورد^۲ و همکاران (۲۰۰۴) کارآفرینی اجتماعی «ساخت راه‌حل‌های نوآورانه برای آسیب‌ها و مسائل اجتماعی، همراه با ترکیب ایده‌ها، ظرفیت‌ها، منابع و ترتیبات اجتماعی مورد نیاز برای تحولات اجتماعی پایدار» است.

کارآفرینی اجتماعی برای توسعه الگوها و روش‌های نوین در عملکرد اجتماعی برای راهبردهای مؤثر مسئولین کمک‌کننده است (فلاح و قره‌خانی، ۱۴۰۳). کارآفرینی اجتماعی حاصل تعامل مردم، نقش‌ها، زیرساخت‌ها، سازمان‌ها و عواملی است که فضایی را برای بالا بردن سطوح فعالیت کارآفرینانه ایجاد می‌کند. به‌دیگرسخن، این زیست‌بوم در چهارچوب اولیه خود، که از طریق کارهای «شومپیتر» وارد مباحث جامعه‌شناسی اقتصادی شد، اشاره به تخریب خلاق و خلق ارزش از راه نوآوری دارد؛ درحالی‌که کارآفرینی اجتماعی متضمن تلفیق خلق ارزش اقتصادی و ارزش اجتماعی در قالبی نوآورانه است. در عین تازه بودن مفهوم کارآفرینی اجتماعی، نوآرانی که برای حل مسائل اجتماعی متوسل به ظرفیت‌های کارآفرینانه شده‌اند از دیرباز وجود داشته‌اند؛ نوآرانی که به مسئله فقر، آموزش، بهداشت، هنر و امثال آن توجه داشته‌اند و از این طریق توانسته‌اند موجبات تحول زندگی هزاران نفر را در نقاطی از جهان فراهم کنند (فاضلی‌پور و همکاران، ۱۴۰۲).

۲-۲. پدیده حاشیه‌نشینی

حاشیه‌نشینی پدیده‌ای شهری است که با توجه به رشد شهرنشینی بی‌رویه در جهان و وجود مهاجرت‌های روستا شهری شکل گرفته و گسترش یافته است. حاشیه‌نشینی به‌عنوان برهم زنده تعادل فیزیکی شهرها، نشان‌دهنده توسعه ناموزون شهری و منطقه‌ای است و دغدغه بسیاری از متخصصان شهری، جامعه‌شناسان، معماران و غیره است (علیزاده اقدم و محمدمامینی، ۱۳۹۱). حاشیه‌نشینی، پیامد انقلاب صنعتی و نتیجه صنعتی شدن شتابان و نابرابری‌های منطقه‌ای بوده و از جلوه‌های بارز فقر شهری است که در شکلی برنامه‌ریزی نشده، در درون یا اطراف شهرها ظاهر می‌شود و در قرن بیستم سبب ایجاد

1. Teasdale
2. Alvord

بحران‌هایی در سطح شهرها شده است (بهشتی‌نژاد و حیدری، ۱۴۰۲). گسترش حاشیه‌نشینی در سطح خرد موجب اختلال در امنیت روانی ساکنان شهرها و در سطح کلان موجب ایجاد انواع آسیب‌ها و ناهنجاری‌های اجتماعی می‌شود. حاشیه‌نشینان را در معنای عام شامل تمام کسانی می‌دانند که در محدوده اقتصادی شهر ساکن هستند؛ ولی جذب اقتصاد شهری نشده‌اند.

جاذبه شهرنشینی و رفاه شهری، این افراد را از زادگاه خویش جدا کرده و به‌سوی قطب‌های صنعتی و بازار کار می‌کشاند و بیشتر آنها مهاجرین روستایی هستند که به‌منظور گذراندن بهتر زندگی راهی شهرها می‌شوند (پیران، ۱۳۶۶). حاشیه‌نشینی مشکلات اجتماعی موجود در شهرها را تشدید و آنها را گسترده‌تر می‌کند. وجود حاشیه‌نشینان در مناطق حاشیه‌ای شهرها به‌لحاظ تقاضا برای استفاده از منابع آموزشی و پرورشی می‌تواند موجب افزایش فشار بر منابع موجود در این زمینه شود و یا اینکه سطح بی‌سوادی را افزایش دهد (خوش‌فر، خسروی و حسین‌نژاد، ۱۳۹۰).

افراد حاشیه‌نشین در معرض انواع آسیب‌های اجتماعی، کج‌رفتاری و اختلالات رفتاری قرار دارند (پیران، ۱۳۶۶). امروزه ما شاهد این هستیم که پدیده حاشیه‌نشینی نه‌تنها در شهرهای بزرگ مشکل‌آفرین شده بلکه در سطح شهرهای میانی مشکلات برنامه‌ریزی شهری و امنیت اجتماعی شهرها را دو چندان کرده‌اند (بهرامی، ۱۳۸۸). محرومیت‌های اجتماعی حاشیه‌نشینی از قبیل فقدان و کمبود گزینه‌ها و فرصت‌ها، پیامدهای نامطلوب و مخربی بر ساختار کالبدی و اجتماعی بافت شهری بر جای می‌گذارد که نیازمند توجه ویژه در مطالعات و برنامه‌ریزی‌های شهری است (نیراج و ساندران، ۲۰۱۹).

مناطق حاشیه‌نشین گاه اسکان غیررسمی شهری تلقی می‌شوند که با استفاده از سرمایه اجتماعی برای توسعه شهری یک همبستگی درون شبکه‌ای ایجاد می‌کنند (صالحی و همکاران، ۱۴۰۱). برای کنترل معضلات این پدیده در شهرها راهبردهای عملکردی توانمندسازی جامعه حاشیه‌نشین در هر شهر متناسب با فرهنگ شهری در بهسازی و نوسازی این پدیده شهری مشارکت کنند (انزو و همکاران، ۲۰۱۹). تاریخچه حاشیه‌نشینی در ایران به دهه ۱۳۴۰ شمسی برمی‌گردد. طی ۵۰ سال گذشته اغلب کلان‌شهرها و حتی شهرهای میانی با پدیده حاشیه‌نشینی مواجه بوده‌اند (بهرامی، ۱۳۸۸).

1. Neeraj and Sandra

2. Enzo, Zambrano-Verratti, and Reinout

در بحث پیامدهای ناشی از این پدیده (حاشیه‌نشینی) مشخص شد که بین گرایش به مشارکت و احساس حاشیه‌نشینی رابطه معنادار و معکوسی وجود دارد (علیزاده اقدم و محمدامینی، ۱۳۹۱). پژوهشی نشان می‌دهد در دو ساحت بیرونی و درونی مسجد می‌تواند در کاهش حاشیه‌نشینی نقش داشته باشد؛ از جمله به نقش‌های ذیل می‌توان اشاره کرد: جذب جوانان به مسجد، تشکیل غرفه‌های فرهنگی، پرداخت وام به مردم، استفاده از تخصص و مهارت‌های جوانان، آموزش مهارت‌های اجتماعی، شورای اختلاف در مساجد، ایجاد مراکز مشاوره در مساجد برای زوجین و... (بهشتی‌نژاد و حیدری، ۱۴۰۲).

۲-۳. مسجد و کارکردهای آن

در طول تاریخ، فعالیت‌های فردی و اجتماعی جهت توانمندسازی و کارآمدی افراد به‌ویژه قشر ضعیف، کم و بیش در مساجد انجام شده است؛ ولی به دلیل نظارت ناکافی و عدم تمرکز بر این موضوع، تمام ظرفیت‌های این نهادها شناسایی و بهره‌برداری نشده‌اند (رحیمی سجاسی، ۱۴۰۰). در واقع، مساجد نهادهای مذهبی- اجتماعی هستند که در راستای رسیدن به هدف حفظ و گسترش فرهنگ و وحدت جامعه اسلامی بنا شده‌اند.

در مبانی نظری موجود، کارکردهای مختلفی برای مسجد عنوان شده است که یکی از مهم‌ترین آنها کارکرد اقتصادی است. مهم‌ترین کارکردهای مسجد عبارت‌اند از: کارکردهای عبادی، آموزشی، فرهنگی، تبلیغی، علمی، تعلیم و تربیت، سیاسی، اجتماعی، ارزشی، قضایی، رسانه‌ای، هنری، خدماتی امدادی، بهداشتی، اقتصادی و ورزشی (موظف‌رستمی، ۱۳۸۱). ظرفیت‌های سالم‌سازی محیط اجتماعی پیرامون مسجد به‌خوبی شناسایی و تبیین نشده است و از این رو، در عرصه عمل نیز کمتر به کار گرفته شده است. مسجد می‌تواند با فعال کردن سازوکارهای تعامل خود با محیط پیرامون از قبیل تعریف بخش‌های خاص مسجد و محله، استفاده از ظرفیت نخبگان علوم اجتماعی و مدیریتی، بهره‌گیری از توانمندی خانواده‌ها در واگذاری برخی از نقش‌های نهادهای رسمی به سالم‌سازی محله و محیط پیرامون خود کمک کند و در شکل‌گیری جامعه اسلامی نقشی ویژه ایفا نماید (شریعتمداری، ۱۴۰۰).

مسجد در گام نخست برای تحقق شاخص‌های تمدن اسلامی، ذهنیت شهروندان در هر محله را در قیاس با دیگر شهروندانی که کمتر در برنامه‌های مسجد مشارکت نموده و سطح رضامندی و سرمایه

اجتماعی آنان از مسجد پایین است، نسبت به وجود آسیب‌ها و مسائل اجتماعی آگاه می‌کند تا نگرشی منفی به این آسیب‌ها داشته باشند و نسبت به رفع آنها دغدغه‌مندتر می‌سازد (حاتمی و فلاحی، ۱۴۰۴). در بُعد اجتماعی، کارکردهای مساجد فراتر از یک مکان ساده برای عبادت و تجمع مذهبی است. این اماکن می‌توانند به‌عنوان بستری مؤثر برای تعاملات اجتماعی عمل کنند و افراد را از طیف‌های مختلف جامعه به یکدیگر نزدیک کنند. چنین تعاملاتی می‌تواند به افزایش همدلی و درک متقابل میان اعضای جامعه منجر شود. همچنین، مساجد می‌توانند به‌عنوان بستر سازان نشاط اجتماعی عمل کنند؛ به این ترتیب که از طریق برگزاری فعالیت‌های جمعی و اجتماعی، به ارتقای روحیه، شادی و نشاط عمومی کمک کنند.

افزون‌براین، شواهد نشان می‌دهد که مساجد در حوزه مسئولیت اجتماعی نیز می‌توانند نقش فعالی ایفا کنند. از طریق اجرای برنامه‌های حمایتی، کمک به نیازمندان و مشارکت در حل مسائل اجتماعی، این نهادها می‌توانند در کاهش آسیب‌های اجتماعی تأثیرگذار باشند. در نهایت، مساجد می‌توانند به‌عنوان عاملی برای ایجاد انسجام اجتماعی عمل کنند و با تقویت پیوندهای اجتماعی و ایجاد روابط محکم میان افراد، به تحکیم بنیان‌های جامعه و افزایش همبستگی اجتماعی کمک شایانی داشته باشند. در مجموع مساجد دارای ظرفیت‌های گسترده‌ای در ابعاد فرهنگی و اجتماعی هستند (میرباقری، ۱۴۰۳، ب).

بروز نشانه‌های ملجأیت مسجد برای مسلمانان و اثر هدایت‌گری و نفوذ آن بر قلوب را خدشه‌دار می‌کند که یکی از آنها ارائه نشدن برنامه‌های توانمندسازی اجتماعی-اقتصادی و پاسخگو نبودن مسجد به نیازهای اقتصادی اضطراری مراجعان ذکر شده است. در راستای تشریح حس مسئولیت اجتماعی و همیاری در مسجد به‌عنوان ملجأ مؤمنان می‌توان به اصل کفالت همگانی یا تکافل عمومی اشاره کرد. «تکافل» برگرفته از اصل قرآنی تعاون و کمک‌رسانی به هم‌نوع است. همان‌طور که نظام بیمه افراد را در برابر پیامدهای خطر احتمالی، محفوظ نگه می‌دارد، تکافل عمومی نیز شهروند مسلمان را با توان هم‌نوع خودش در برابر کمبودها و مشکلات اجتماعی و اقتصادی محافظت می‌کند (عباسی، ۱۴۰۰). اصل کفالت همگانی بدین معناست که افراد جامعه در قبال یکدیگر مسئولیت دارند.

در فرهنگ اسلامی، احساس مسئولیت همگانی و ضرورت تأمین نیازهای اساسی دیگران و توجه به سرنوشت دیگر مسلمانان، نشان مهم مسلمانان است (جمشیدی و طغیانی دولت‌آبادی، ۱۳۹۸). مساجد

افزون بر نقش عبادی و اجتماعی خود، می‌توانند در حوزه‌های اقتصادی، همچون جمع‌آوری و توزیع منابع مالی (مانند زکات و صدقات)، حمایت از کسب‌وکارهای کوچک، ترویج فرهنگ کارآفرینی اسلامی و ایجاد فرصت‌های شغلی، ایفای نقش کنند. همچنین، مساجد می‌توانند بستری برای تقویت همبستگی اجتماعی و اقتصادی بین اعضای جامعه فراهم کنند. با به‌کارگیری ظرفیت‌های اقتصادی مساجد، به توسعه اقتصادی پایدار و عادلانه در جوامع اسلامی کمک می‌شود (میرباقری، ۱۴۰۳ الف).

بنابراین، مساجد می‌توانند محل و فضایی برای فعال کردن عملکرد تعاملی افراد جامعه با محیط پیرامون از جمله بهره‌مندی از ظرفیت نخبگان علوم تربیتی، اجتماعی و مدیریتی را به‌ویژه برای جوانان فراهم کنند. بهره‌مندی از این ظرفیت‌های افراد می‌تواند به توانمندسازی خانواده‌ها و محله‌های پیرامون همچون محله‌های حاشیه‌نشین کمک کند (میرباقری، ۱۴۰۳ ب).

۳. پیشینه تحقیق

میرباقری (۱۴۰۳) در پژوهش خود با عنوان «شناسایی ظرفیت‌ها و کارکردهای مساجد در حوزه اقتصادی با استفاده از روش تحلیل مضمون» می‌نویسد: مساجد افزون بر نقش مذهبی و اجتماعی خود، می‌توانند در حوزه‌های اقتصادی، مانند جمع‌آوری و توزیع منابع مالی از قبیل زکات و صدقات، حمایت از کسب‌وکارهای کوچک، ترویج فرهنگ کارآفرینی اسلامی و ایجاد فرصت‌های شغلی، ایفای نقش کنند و در نتایج پژوهش خود به این مبحث اشاره کرد که مساجد می‌توانند بستری برای تقویت همبستگی اجتماعی و اقتصادی بین اعضای جامعه فراهم کنند.

مهدوی‌نژاد و مشایخی (۱۳۸۹) در پژوهش خود با عنوان «بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی-اجتماعی» ابتدا شاخصه‌های کارکردهای فرهنگی-اجتماعی مسجد را با مطالعه مسجدالنبی و نخستین مساجد ساخته‌شده در زمان پیامبر شناسایی نمودند. براساس چهارچوب نظری تدوین شده، طرح مسجد از نظر پیامبر با نمونه‌هایی از مساجد معاصر ایران مقایسه و تحلیل شد. سپس بنا بر یافته‌های این تحلیل، طرحی برای ارتقای نقشه فرهنگی و اجتماعی مساجد در معماری و شهرسازی ایران پیشنهاد شد. زمانی که مساجد برای انجام تنوعی از فعالیت‌های فرهنگی-اجتماعی مناسب‌سازی شوند در شهرها و محلات در مرکز فعالیت‌های اجتماعی قرار می‌گیرند، دامنه فعالیت

زمانی آنها دائمی است. فرایند طراحی در جستجوی کیفیتی است که بیش از هر چیز بر ارتقای حضور شهروندان در بخش‌های مختلف مسجد و در طول تمام شبانه‌روز تکیه دارد؛ مسجدی که بخشی از زندگی محله‌ای-شهری است.

رجوعی، غیور باغبانی و صنعتی حجار (۱۴۰۰) در تحقیق خود با عنوان «طراحی ساختار سازمانی منطبق با فعالیت‌های کارکردی مسجد» ابتدا به استخراج کارکردهای نو و متناسب با مقتضیات زمان در قالب کارکردهای امروزی مسجد مبادرت نموده و سپس به کمک ادبیات تحقیق و یافته‌ها، به ارائه ساختاری متناسب با این کارکردها پرداخته‌اند. طبق پیشنهاد آنها با توجه به ماهیت مردمی و داوطلبانه مسجد، ساختار پیشنهادی برای مسجد، نوعی ادهوکراسی است که دارای هفت گروه کاری در قالب کارکردهای عبادی-نیایشی، اجتماعی، فرهنگی-تبلیغی، اقتصادی، علمی-آموزشی، نظامی-سیاسی و پشتیبانی است.

رضایی تبار و همکاران (۱۳۹۱) در تحقیقی با عنوان «الگوی تعاملی توانمندسازی از طریق مشارکت‌های اجتماعی در کمیته امداد امام خمینی علیه السلام؛ بارویکرد مسجدمحوری» می‌نویسند: افزون بر تعامل مناسب و استفاده بهینه از ظرفیت‌ها و تجربه خیریه‌های موجود به ایجاد یا تقویت گونه‌های جدیدی از سازمان‌های مردم‌نهاد شامل تشکل‌های داوطلبانه حمایتی محله‌محور به مرکزیت مساجد محله‌ها تحت عنوان کلی شبکه ارتباطی حمایتی مردمی توجه شده و اهداف، وظایف، فعالیت‌ها و به‌ویژه تعامل آنها با کمیته امداد امام خمینی علیه السلام به‌عنوان دستگاه متولی عرضه خدمات حمایتی و یک سازمان حمایتی از تشکل‌های مردمی، طراحی و تبیین شده است. الگوی تعاملی این مقاله اتحاد و مشارکت دولت و مردم در جهت تحقق واقعی اهداف توانمندسازی و خوداتکایی محرومان را با رویکرد مسجدمحوری مورد توجه قرار داده و شاخص‌های کاهش فقر، احیای آموزه‌های دینی در زمینه انفاق و نوع‌دوستی، احیای جایگاه مساجد در نظام اسلامی، افزایش همبستگی و سرمایه اجتماعی، افزایش رضایتمندی و عزت‌نفس نیازمندان، کاهش هزینه‌های اجرایی و تشکیلاتی و در نتیجه افزایش بهره‌وری عرضه خدمات حمایتی به محروم‌ترین اقشار جامعه را هدف قرار داده است.

بادکو و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهش خود با عنوان «تأثیر اعتبارات خرد بر توانمندسازی، اشتغال‌زایی و کاهش فقر در جوامع محلی (نمونه موردی: بخش احمدی، شهرستان حاجی‌آباد هرمزگان)» دریافتند که صندوق‌های اعتباری خرد در فقرزدایی، در توانمندسازی و اشتغال‌زایی مؤثر واقع شده‌اند. بین توانمندسازی با توسعه جامعه محلی و همچنین، بین مؤلفه فقرزدایی با توسعه محلی، همبستگی برقرار است. همچنین،

ضریب همبستگی بین مؤلفه اشتغال‌زایی و توسعه وجود دارد. در نهایت، نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که رابطه معناداری بین مؤلفه‌های مورد بررسی و توسعه جامعه محلی وجود دارد و صندوق‌های اعتباری نقش مؤثری در توسعه روستاهای مورد بررسی داشته‌اند.

در مرور و جمع‌بندی پیشینه پژوهش باید گفت: در تحقیقات پیشین به نقش یا کارکرد اقتصادی مساجد پرداخته شده است. گرچه این موضوعات در پژوهش‌های متعدد کاوش شده‌اند، ولی پژوهشی جامع که این متغیرها را به صورت هم‌زمان بررسی کند و به واکاوی چالش‌ها و موانع توسعه کارآفرینی در مساجد به‌ویژه در مناطق حاشیه‌نشین بپردازد، وجود ندارد و از این حیث، این مطالعه اهمیت دارد. از این رو، این پژوهش از نظر موضوع نقش آفرینی مساجد در توسعه کارآفرینی در مناطق حاشیه‌نشین دارای نوآوری است.

۴. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نظر روش تحقیق، جزء پژوهش‌های کیفی است. این پژوهش از نظر جهت‌گیری پژوهش، توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون انجام شده است. روش تحلیل مضمون جزء روش‌های کیفی می‌باشد که به تحلیل و بررسی عمیق یافته‌ها می‌پردازد. برای تجزیه تحلیل داده‌های پژوهش حاضر از روش تحلیل مضمون و از راهبرد براون و کلارک^۱ (۲۰۰۶) استفاده شده است. جامعه آماری این پژوهش، ۱۵ نفر از خبرگان کارآفرینی و حوزه است که بیش از شش سال سابقه کاری مرتبط را دارا می‌باشند و در حیطه اشتغال‌زایی و کارآفرینی فعالیت کرده‌اند. برای انتخاب مشارکت‌کنندگان در پژوهش از روش نمونه‌گیری هدفمند قضاوتی و از راهبرد گلوله‌برفی استفاده شده است و با پیروی از قانون اشباع نظری با ۱۵ نفر از خبرگان این حوزه مصاحبه انجام شد.

نحوه جمع‌آوری اطلاعات در مرحله میدانی، مصاحبه عمیق نیمه‌ساختار یافته بوده که پژوهشگر در حین مصاحبه از مصاحبه‌شوندگان شرح کاملی در مورد اهمیت، فواید و اهداف کلی پژوهش و همچنین ماهیت داوطلبانه بودن شرکت در پژوهش، به مصاحبه‌شوندگان ارائه کرد. در گام‌های بعدی از مصاحبه‌شوندگان، اجازه ضبط مکالمات آنها در طول مصاحبه گرفته شد و به آنها اطمینان داده شد که در فرایند تحلیل، سوء برداشتی از گفته‌های آنان نمی‌شود و همچنین، اطلاعات آنها محرمانه می‌ماند. در گام بعدی اطلاعات

مصاحبه‌ها به صورت مکتوب درآمد و از اطلاعات به دست آمده کدها استخراج شد. در پایان پژوهش، مضامین تشکیل شده برای اعتبارسنجی و عینیت داشتن به مشارکت‌کنندگان مرجوع شد تا میزان تطابق نتایج با سخنانشان را بررسی و در صورت صحیح بودن، تأیید کنند.

نتیجه بررسی مصاحبه‌شوندگان، تأیید مضامین انجام شده بود که به گفته خودشان، همه مضامین مطابق با گفته‌های آنهاست. برای سنجش پایایی پژوهش حاضر، از روش بازآزمون دو کدگذار استفاده شده است. بدین معناکه پژوهشگر به همراه همکاران پژوهش، مصاحبه‌ها را کدگذاری نموده‌اند و درصد توافق درون موضوعی که به عنوان شاخص و معیار پایایی تحلیل به کار رفته محاسبه شد. در نتیجه پایایی بین کدگذاران با استفاده از فرمول برابر ۸۶ درصد است. با توجه به اینکه پایایی پژوهش حاضر بیشتر از ۶۵ درصد است، قابلیت اعتماد کدگذاری مورد تأیید است.

$$\text{درصد توافقات} = \frac{\text{تعداد توافقات} \times 100}{\text{کدها کل تعداد}}$$

جدول ۱. اطلاعات جمعیت‌شناختی نمونه

ردیف	جنسیت	سن	تحصیلات	مدت سابقه
۱	مرد	۴۲	دکتری	۸
۲	مرد	۴۳	دکتری	۱۵
۳	مرد	۵۳	کارشناسی	۷
۴	زن	۴۴	دکتری	۱۰
۵	مرد	۴۹	دکتری	۱۱
۶	مرد	۵۲	کارشناسی	۷
۷	مرد	۵۰	کارشناسی	۹
۸	مرد	۴۲	دکتری	۱۲
۹	مرد	۴۵	کارشناسی ارشد	۹
۱۰	زن	۳۲	کارشناسی ارشد	۱۰
۱۱	مرد	۳۵	کارشناسی ارشد	۸
۱۲	مرد	۳۸	دکتری	۱۵
۱۳	مرد	۵۴	کاردانی	۱۰
۱۴	مرد	۴۴	دیپلم	۶
۱۵	مرد	۳۶	کارشناسی	۱۲

تحلیل داده‌ها طی شش مرحله تحلیل مضمون انجام شد. در مرحله اول (آشنایی با داده‌ها)، پژوهشگران باید خود را در داده‌ها غوطه‌ور کنند تا با عمق مطالب آشنا شوند. به این منظور، کل متن استخراجی مطالعه شد. در مرحله دوم (ایجاد کدهای اولیه) پس از آشنایی اولیه با داده‌ها، ایده‌ها یا کدهای اولیه از نقل قول‌ها استخراج شد؛ به نحوی که متن نقل قول‌ها به واحدهای کوچک معنایی تبدیل شد. در مرحله سوم (جستجوی مضامین)، زمانی که فهرستی از کدها شناسایی شد، تلاشی صورت گرفت تا کدهایی که همپوشانی معنایی دارند، در دسته‌هایی در کنار یکدیگر قرار گیرند و بدین ترتیب مضامین فرعی شکل گرفت.

در مرحله چهارم (بررسی یا بازبینی مضامین)، این نکته بررسی شد که آیا مضامین فرعی به خوبی مفاهیم ذیل خود را پوشش می‌دهند و به خوبی آنها را نمایندگی می‌کنند. همچنین، نسبت به تمایز هر مضمون با دیگر مضامین اطمینان حاصل شد. ساخت مضامین اصلی و در حقیقت، شبکه مضامین و بررسی انسجام کلی آنها و همچنین مطالعه کلیت مضامین و انجام اصلاحات لازم در آنها در این مرحله صورت گرفت. در مرحله پنجم (تعریف مضامین) شرحی بر چستی هر مضمون فرعی نوشته شد. در مرحله ششم (تهیه گزارش)، گزارشی از مضامین به همراه تحلیل و تفسیرهای لازم ارائه شد. نمونه نقل قول‌ها و کدگذاری آن در جدول ۲ قابل مشاهده است.

جدول ۲. نمونه کدگذاری

کد اولیه	بخشی از نقل قول‌های مرتبط	ردیف
ضعف شبکه‌سازی اجتماعی	مساجد باید توانایی شبکه‌سازی از طریق الزام به آداب مسجد را داشته باشد.	۱
عدم جوانگرایی در مدیران مساجد	متولیان و هیئت‌امنای مساجد معمولاً افراد کهنسالی هستند که مجالی به جوانان و نوجوانان نمی‌دهند و یکی از ضعف‌های درونی مسجد هست که باید به نوعی پیرغلامان ضمن حفظ کرامتشان جای خودشان را به جوانان بدهند تا جوانان هم بتوانند خودشان را اثبات کنند.	۲

ردیف	بخشی از نقل قول‌های مرتبط	کد اولیه
۳	قوانین دست و پاگیری وجود داره برای راه‌اندازی کسب‌وکارها باوجود اقدامات دولت و شعارهای انجام شده و به‌ویژه در دوران ریاست جمهوری شهید رئیسی که قانون تسهیل مجوزها راه‌اندازی شد. باوجود این، هنوز هم قانون‌های دست و پاگیر برای کسب‌وکارهای خانگی وجود دارد.	قوانین دست و پاگیر
۴	عدم تعریف معماری مسجد برای کارآفرینی یکی از موانع اشتغال است.	عدم تناسب طراحی فیزیکی مسجد برای کارآفرینی
۵	تعرفه‌های دولتی مساجد برای کاهش هزینه‌های راه‌اندازی اشتغال و کارآفرینی در این سطح جامعه کمک‌کننده خواهد بود. فضای مسجد به علت عدم طرح‌ریزی ابتدایی مساجد برای مشاغل و به‌ویژه مشاغل خاص سبب شده است کارآفرینی و فضا با هم تناسب نداشته باشند.	کاهش نرخ تعرفه‌های راه‌اندازی کسب‌وکار برای مساجد

۵. یافته‌های پژوهش

با تحلیل و بررسی کدهای استخراجی از متن مصاحبه‌ها و ساخت مضامین مرتبط، مجموعه‌ای از مضامین فرعی و اصلی در قالب دو دسته پیشران‌ها و چالش‌های توسعه کارآفرینی مساجد استخراج شد. جدول ۳، فهرست این پیشران‌ها را نشان می‌دهد که در هشت مضمون اصلی «توسعه زیرساخت‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری مسجد؛ حمایت، رهبری و همکاری نهادی؛ توانمندسازی مدیران و منابع انسانی؛ ایجاد زیست‌بوم مشارکتی و شبکه‌ای در مساجد؛ بازتعریف نقش مسجد و ترویج فرهنگ کارآفرینی در مساجد؛ حمایت‌های مالی و انگیزه‌های اقتصادی؛ وجود سرمایه انسانی با انگیزه و تسهیل فرایند کارآفرینی و دسترسی به بازار» طبقه‌بندی شده‌اند. همان‌طور که در این جدول مشخص است، بیش از نیمی از پیشران‌ها به مفاهیمی از جنس نیروی انسانی فعال در درون مسجد برمی‌گردد. به عبارتی مضامینی که به تعریف نقش‌ها و نوع وظایف و روابط بین افراد فعال در مساجد اشاره دارند، اکثریت پیشران‌ها برای توسعه کارآفرینی در مسجد را شامل می‌شوند.

جدول ۳. پیشران‌های توسعه کارآفرینی مساجد

مضامین اصلی	مضامین فرعی	کدهای اولیه
توسعه زیرساختی	توسعه زیرساخت‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری مسجد	استفاده صحیح از امکانات مسجد
		اختصاص فضای فیزیکی برای کارآفرینی
		استفاده صحیح از فضاهای فیزیکی مسجد
		باز بودن درب مسجد
		تصویب آیین‌نامه مناسب کارآفرینی در هر مسجد
	تسهیل فرایند کارآفرینی و دسترسی به بازار	تأمین بسترهای یک کسب‌وکار
		یافتن بازارهای فروش تولیدات
		تشکیل تعاونی
		پرداخت تسهیلات
		کاهش نرخ تعرفه‌های راه‌اندازی کسب‌وکار برای مساجد
سرمایه انسانی توانمند و حمایتگر	حمایت‌های مالی و انگیزه‌های اقتصادی	پرداخت حق الزحمه افراد فعال
		حمایت ائمه جماعت
		همراهی هیئات امناء
	حمایت، رهبری و همکاری نهادی	ایجاد انگیزه در مدیران مسجد
		هماهنگی داخلی بین واحدها در مسجد
		مشورت با صاحب‌نظران
		ممارست امام جماعت
		الگوبرداری از مساجد موفق
	توانمندسازی مدیران و منابع انسانی	ارتقای قابلیت‌های مدیران مسجد
		آموزش آیین‌نامه کارآفرینی به افراد
		وجود سرمایه انسانی
	وجود سرمایه انسانی با انگیزه	وجود انگیزه توانمندسازی اقتصادی
		همت و تلاش

مضامین اصلی	مضامین فرعی	کدهای اولیه
مشارکت فراگیر	ایجاد زیست‌بوم مشارکتی و شبکه‌ای در مساجد	نقش‌آفرینی افراد معتمد
		ایجاد شبکه ارتباطی مشاغل
		تعامل مسجد با کارآفرینان
		قوت شبکه روابط اجتماعی درون مساجد
		تصمیم‌گیری جمعی
		مشارکت عمومی
		تقسیم کار بین فعالان
		تعامل با اصناف و مشاغل
		معرفی مشاغل محله
		اشتراک‌گذاری دانش
		اشتراک‌گذاری ایده‌ها
بازتعریف نقش مسجد و ترویج فرهنگ کارآفرینی در مساجد		اشتراک‌گذاری تجربیات
		برگزاری محافل کارآفرینی در مساجد
		لزوم توجه و آموزش اولیه
		پیشگیری از مقاومت و کارشکنی
		توجه عمومی کارکردهای اقتصادی مسجد
		ترویج و تبلیغ فعالیت‌های کارآفرینی
تعریف انتظارات بالا از مساجد		

جدول ۴ نیز فهرست چالش‌های توسعه کارآفرینی مساجد را نشان می‌دهد که در ۹ دسته یا مضمون اصلی «محدودیت‌های نگرشی - فرهنگی به مسجد؛ ضعف جوان‌گرایی؛ ضعف انگیزه درونی مشارکت؛ ضعف مدیریتی؛ محدودیت‌های زیرساخت فیزیکی مساجد؛ چالش‌های فرایند کارآفرینی؛ چالش‌های مالی - اقتصادی؛ ضعف شبکه‌سازی و چالش‌های سیاستی - قانونی» طبقه‌بندی شده‌اند. بیش از نیمی از این چالش‌ها مستقیماً به چالش‌هایی از جنس نیروی انسانی درون مسجد برمی‌گردد.

جدول ۴. چالش‌های توسعه کارآفرینی مساجد

مضامین اصلی	مضامین فرعی	کدهای اولیه	
چالش‌های فرهنگی و اجتماعی	محدودیت‌های نگرشی - فرهنگی به مسجد	مسجد به‌عنوان محل محض عبادت	
		محدودیت نگرش عمومی به کارکردهای مسجد	
		تغییر انتظارات از مساجد	
	ضعف انگیزه درونی مشارکت	مقاومت متولیان مساجد	حضور افراد کم‌انگیزه در مساجد
		ضعف مدیریت تخصصی مساجد	ضعف عمومی مدیریت در مساجد
چالش‌های نهادی و مدیریتی	ضعف جوان‌گرایی	فقدان برنامه‌های توانمندسازی کارآفرینانه	
		عدم جذب جوانان	
		عدم جوان‌گرایی در مدیران مساجد	
	ضعف شبکه‌سازی	بی‌توجهی به نیروی جوان	
		ضعف شبکه‌سازی اجتماعی مساجد	
چالش‌های زیرساختی و اقتصادی	محدودیت‌های زیرساخت فیزیکی مساجد	ضعف همکاری کسبه‌های محله	
		فقدان فضای فیزیکی کافی در مساجد	
		عدم تناسب طراحی فیزیکی مسجد برای کارآفرینی	
	چالش‌های فرایند کارآفرینی	بسته شدن درب مساجد	
		نبود ایده	
چالش‌های مالی - اقتصادی	چالش‌های مالی - اقتصادی	پیچیدگی فرایند اشتغال‌زایی	
		عدم ایجاد بازار مناسب فروش در محلات	
		کمبود سرمایه اولیه	
	چالش‌های سیاستی - قانونی	مشکلات نقدینگی	
		رکود فضای کسب‌وکار	
		عدم حمایت‌های مالی لازم برای راه‌اندازی کسب‌وکار	
		نبود حمایت‌های دولتی	
		قوانین دست و پاگیر	

این مطالعه نشان می‌دهد که توسعه کارآفرینی در مساجد صرفاً ناشی از فعالیت‌های اقتصادی ساده نیست؛ بلکه نیازمند طراحی ساختاری جامع، تغییر نگرش‌های فرهنگی، تقویت زیرساخت‌ها و همکاری چندجانبه است. در ادامه، یافته‌ها در چهارچوب مضامین استخراج شده مورد بحث قرار گرفته است. ابتدا پیشران‌های توسعه کارآفرینی مورد شرح و تفصیل قرار گرفته است.

۶. پیشران‌های توسعه کارآفرینی

الف) توسعه زیرساخت‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری مسجد

یکی از مهم‌ترین پیش‌نیازهای توسعه کارآفرینی در مساجد، ایجاد زیرساخت‌های لازم است. این موضوع شامل زیرساخت‌های فیزیکی (مانند اختصاص فضای مناسب برای فعالیت‌های کارآفرینانه، باز بودن درب مسجد و استفاده بهینه از فضاهای موجود) و هم زیرساخت‌های نرم‌افزاری (مانند تصویب آیین‌نامه‌های مناسب کارآفرینی و تأمین بسترهای قانونی و اداری برای راه‌اندازی کسب‌وکارها) است. بدون این زیرساخت‌ها، هرگونه تلاش برای ایجاد فضای کارآفرینی در مسجد، ناکارآمد خواهد بود.

ب) تسهیل فرایند کارآفرینی و دسترسی به بازار

موفقیت کارآفرینی در مساجد به دسترسی به بازارهای فروش و امکان تشکیل تعاونی‌های تولیدی و فروش وابسته است. بدون این ارتباطات بازار، تولیدات محلی با چالش فروش مواجه شده و پایداری طرح‌ها به خطر می‌افتد. بنابراین، مساجد باید به‌عنوان پلی بین تولیدکنندگان محلی و بازار عمل کنند.

ج) حمایت‌های مالی و انگیزه‌های اقتصادی

بدون حمایت مالی و انگیزه‌های اقتصادی، توسعه کارآفرینی در محیط‌های حاشیه‌نشین با محدودیت مواجه است. پرداخت تسهیلات، کاهش هزینه‌های راه‌اندازی و پرداخت حق‌الزحمه به افراد فعال، می‌تواند به ایجاد انگیزه و پایداری فعالیت‌ها کمک کند. این حمایت‌ها باید ضمن رعایت اصول شرعی، به‌گونه‌ای طراحی شوند که به وابستگی منجر نشود؛ بلکه به توانمندسازی اقتصادی منجر شود.

د) حمایت، رهبری و همکاری نهادی

رهبری مؤثر به‌ویژه ازسوی ائمه جماعت و هیئت‌امنا، نقش کلیدی در تسهیل فرایند کارآفرینی در مساجد ایفا می‌کند. حمایت معنوی و عملی ائمه جماعت، همراهی هیئت‌امنا، ایجاد انگیزه در مدیران و هماهنگی داخلی بین واحدهای مختلف مسجد، از عوامل تعیین‌کننده موفقیت این طرح‌هاست. همچنین، مشورت با صاحب‌نظران و ممارست امام جماعت در حوزه اقتصاد اسلامی می‌تواند به توجیه شرعی و اجتماعی فعالیت‌های کارآفرینانه کمک کند. این یافته نشان می‌دهد که بدون حمایت نهادی و رهبری مذهبی، اجرای طرح‌های کارآفرینی با مقاومت نگرشی و فرهنگی مواجه می‌شود.

ه) توانمندسازی مدیران و منابع انسانی

توسعه کارآفرینی در مساجد مستلزم توانمندسازی مدیران و فعالان محلی است. الگوبرداری از مساجد موفق، ارتقای مهارت‌های مدیریتی و آموزش آیین‌نامه‌های کارآفرینی به افراد، از راهکارهای مؤثر در این زمینه است. بدون آموزش و توانمندسازی، حتی با وجود منابع مالی و فیزیکی، اجرای طرح‌ها با مشکلات عملیاتی مواجه می‌شود. این مسئله بر اهمیت سرمایه انسانی به‌عنوان یکی از محورهای اصلی توسعه پایدار تأکید دارد.

و) وجود سرمایه انسانی با انگیزه

وجود افرادی با انگیزه و همت و تلاش برای توانمندسازی اقتصادی از پیش‌نیازهای موفقیت است. بدون اینها، هرگونه سرمایه‌گذاری مالی یا زیرساختی بی‌نتیجه خواهد ماند. بنابراین، هم‌شناسایی افراد با انگیزه و هم‌ایجاد انگیزه در بین افراد از اهمیتی ویژه برخوردار است.

ز) ایجاد زیست‌بوم مشارکتی و شبکه‌ای در مساجد

مسجد به‌عنوان یک مرکز اجتماعی، ظرفیت بالایی برای ایجاد شبکه‌های مشارکتی دارد. ایجاد شبکه‌های ارتباطی بین کارآفرینان، تعامل با اصناف محلی، معرفی مشاغل محله و اشتراک‌گذاری دانش، ایده‌ها و تجربیات از جمله سازوکارهایی هستند که می‌توانند به تقویت زیست‌بوم کارآفرینی کمک کنند.

همچنین، تشکیل تعاونی‌ها، مشارکت عمومی، تصمیم‌گیری جمعی و تقسیم کار بین فعالان، به ایجاد حس مالکیت جمعی و کاهش احتمال شکست طرح‌های کارآفرینی منجر می‌شود.

ح) بازتعریف نقش مسجد و ترویج فرهنگ کارآفرینی

یکی از چالش‌های اساسی، بازتعریف نقش مسجد از یک فضای صرفاً عبادی به یک نهاد چندکارکردی شامل کارکردهای اقتصادی است. برگزاری محافل کارآفرینی، ترویج فعالیت‌های اقتصادی اسلامی، توجه عمومی کارکردهای اقتصادی مسجد و تعریف انتظارات بالا از مساجد، از راهکارهای کلیدی در این زمینه است. این تحول نیازمند آموزش اولیه، پیشگیری از مقاومت فرهنگی و ترویج فرهنگ کار و تولید در فضای مذهبی است.

در بخش چالش‌ها نیز ۹ چالش ذیل سه طبقه «چالش‌های فرهنگی و اجتماعی، چالش‌های نهادی - مدیریتی و چالش‌های زیرساختی و اقتصادی» شناسایی شد که شرح آنها در ادامه آمده است. این تحقیق با استخراج موانع یا چالش‌های توسعه کارآفرینی در مساجد مناطق حاشیه‌نشین، نشان می‌دهد با وجود پتانسیل بالای مساجد به‌عنوان نهادهای اجتماعی و معنوی در توانمندسازی اقتصادی جوامع محروم، موانع متعددی از تحقق این امکان جلوگیری می‌کنند. این چالش‌ها تنها محدود به کمبود منابع مالی یا فیزیکی نیستند؛ بلکه ریشه در نگرش‌های فرهنگی، ساختارهای مدیریتی، فرایندهای اقتصادی و چهارچوب‌های سیاستی دارند.

۷. چالش‌های توسعه کارآفرینی در مساجد مناطق حاشیه‌نشین

الف) محدودیت‌های نگرشی - فرهنگی به مسجد

یکی از عمیق‌ترین چالش‌ها، نگرش سنتی به مسجد به‌عنوان فضایی صرفاً عبادی است. این نگرش که مسجد را از هرگونه فعالیت اقتصادی جدا می‌داند، مانع اصلی از بازتعریف کارکردهای مسجد در جهت توسعه کارآفرینی است. همچنین، محدودیت نگرش عمومی نسبت به نقش مسجد در حل مسائل کشور اسلامی و عدم تغییر انتظارات از این نهاد، باعث می‌شود اقدامات کارآفرینانه با شک و مقاومت مواجه شوند. ضعف جوان‌گرایی نیز از جمله چالش‌های فرهنگی مهم است؛ عدم جذب جوانان، بی‌توجهی به

نیروی جوان و عدم جوان‌گرایی در مدیریت مساجد، به کاهش مشارکت نخبگان جوان و از دست دادن ایده‌های نوآورانه منجر می‌شود.

ب) ضعف انگیزه درونی مشارکت

انگیزه داخلی فعالان مسجد، به‌ویژه متولیان و مدیران، نقش تعیین‌کننده‌ای در موفقیت طرح‌های کارآفرینی دارد. مقاومت متولیان مساجد در برابر تغییر، حضور افراد کم‌انگیزه و عدم علاقه به مشارکت در فعالیت‌های اقتصادی، از عواملی است که پیشران‌های توسعه را خنثی می‌کند. بدون ایجاد انگیزه درونی و باور به نقش مسجد در توانمندسازی اقتصادی، هرگونه طرح کارآفرینی با مشکل پایداری مواجه خواهد شد.

ج) ضعف مدیریتی

مساجد به‌عنوان نهادهایی با ساختار مدیریتی نسبتاً غیررسمی، اغلب فاقد مدیریت تخصصی و برنامه‌ریزی هدفمند هستند. ضعف عمومی مدیریت، عدم تخصص در حوزه کارآفرینی و فقدان برنامه‌های توانمندسازی کارآفرینانه، از جمله چالش‌های ساختاری مهمی است که مانع از اجرای مؤثر طرح‌های کارآفرینی می‌شود. این ضعف مدیریتی عمدتاً ناشی از عدم گذراندن دوره‌های تخصصی آموزشی برای توانمندسازی مدیران مساجد است.

د) ضعف جوان‌گرایی

یکی از چالش‌های مهم در توسعه کارآفرینی در مساجد مناطق حاشیه‌نشین، ضعف جوان‌گرایی است؛ یعنی ساختارهای مدیریتی، فرهنگی و عملیاتی مساجد، اغلب فضای مناسبی برای مشارکت، جذب و استفاده از ظرفیت نیروی جوان فراهم نمی‌کنند و همان‌طور که در بخش نقل قول‌ها ذکر شد، گاه افراد کهنسالی در مدیریت مساجد یافت می‌شوند که مجالی به حضور جوانان نمی‌دهند؛ درحالی‌که جوانان به‌عنوان بخش عمده‌ای از جمعیت مناطق حاشیه‌نشین، دارای انرژی، خلاقیت و توانایی نوآوری هستند. عدم توجه به این سرمایه انسانی، نه تنها از اتلاف استعدادها بالقوه جلوگیری می‌کند، بلکه باعث فاصله

گرفتن جوانان از نهادهای مذهبی و اجتماعی مانند مسجد نیز می‌شود.

بسیاری از مساجد به‌ویژه در مناطق محروم، فعالیت‌هایی را ارائه نمی‌دهند که بتواند جوانان را به‌طور پایدار جذب کنند. برنامه‌های مسجد اغلب حول محور نماز، مراسم عبادی و مجالس سوگواری متمرکز است و فضایی برای مشارکت جوانان در فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی و به‌ویژه اقتصادی وجود ندارد. این امر باعث می‌شود که جوانان احساس کنند مسجد، فضایی برای «آنها» نیست؛ بلکه بیشتر متعلق به نسل‌های قبلی است. در نتیجه، علاقه جوانان به حضور در مسجد کاهش یافته و فرصت‌های استفاده از خلاقیت و توانمندی آنها در توسعه کارآفرینی از دست می‌رود. مدیریت مساجد اغلب در دست افراد میانسال یا مسنی قرار دارد که نه تنها از نظر سنی با جوانان فاصله دارند، بلکه در بسیاری موارد از نظر نگرش، تفکر و رویکرد نیز با دغدغه‌ها و زبان جوانان هماهنگی ندارند. این عدم جوان‌گرایی در ساختارهای تصمیم‌گیری، مانع از ورود ایده‌های نو، استفاده از فناوری‌های جدید و اجرای طرح‌های خلاقانه در حوزه کارآفرینی می‌شود. همچنین، فرصت رهبری یا مسئولیت به جوان‌ها داده نمی‌شود. این امر نه تنها باعث ناامیدی جوانان می‌شود، بلکه از شکل‌گیری نسل جدیدی از مدیران مسجدی جلوگیری می‌کند که با واقعیت‌های امروز جامعه سازگار باشند.

ه) ضعف شبکه‌سازی

ضعف شبکه‌سازی اجتماعی درون مساجد و بی‌ارتباطی با کسبه و فعالان اقتصادی محله، از دیگر چالش‌های مهم است. مساجد اگرچه به‌عنوان مرکز اجتماعی عمل می‌کنند، اما اغلب در ایجاد شبکه‌های اقتصادی و همکاری بین تولیدکنندگان کوچک ناکارآمد هستند. این ضعف، فرصت‌های اشتراک منابع، تبادل دانش و تشکیل تعاونی‌ها را محدود می‌کند.

و) محدودیت‌های زیرساخت فیزیکی مساجد

بسیاری از مساجد در مناطق حاشیه‌نشین فضای فیزیکی کافی برای اجرای فعالیت‌های کارآفرینانه را ندارند. طراحی معماری مساجد نیز اغلب برای فعالیت‌های عبادی پیش‌بینی شده و فاقد امکاناتی مانند فضای کارگاهی، محل نمایش محصولات یا فضای جلسات کسب‌وکار است. افزون‌براین، بسته بودن درب مساجد در ساعات غیرنماز، دسترسی افراد به این فضاها را محدود کرده و فرصت‌های مشارکت را کاهش می‌دهد.

ز) چالش‌های فرایند کارآفرینی

فرایند کارآفرینی در محیط‌های حاشیه‌نشین با مشکلاتی مانند نبود ایده‌های نوآورانه، پیچیدگی فرایند اشتغال‌زایی و عدم دسترسی به بازارهای مناسب فروش مواجه است. بسیاری از افراد در این مناطق از ایده‌های کسب‌وکار مناسب بی‌خبرند و راه‌اندازی واحد تولیدی بدون بازار هدف به شکست و ناامیدی منجر می‌شود. این چالش‌ها نشان می‌دهد که کارآفرینی تنها با تمایل فردی محقق نمی‌شود، بلکه نیازمند دانش فنی و بازاریابی است.

ح) چالش‌های مالی-اقتصادی

کمبود سرمایه اولیه، مشکلات نقدینگی و رکود فضای کسب‌وکار در محلات محروم، از موانع اساسی راه‌اندازی و توسعه کسب‌وکارهاست. افزون‌براین، عدم حمایت‌های مالی دولتی یا نهادهای خیریه، باعث می‌شود بسیاری از ایده‌ها در مرحله اولیه متوقف شوند. بدون دسترسی به منابع مالی و تسهیلات کم‌بهره، کارآفرینی در این مناطق تنها به‌عنوان یک رویای دور دست باقی می‌ماند.

ط) چالش‌های سیاستی-قانونی

چهارچوب‌های سیاستی و قانونی نیز از جمله موانع زیرساختی هستند. نبود حمایت‌های دولتی مشخص برای کارآفرینی در مساجد، قوانین دست‌وپاگیر برای فعالیت کسب‌وکارهای کوچک و نبود تسهیلات ویژه برای این محیط‌ها، مانع از توسعه رسمی و پایدار کسب‌وکارها می‌شود. این چالش‌ها نشان می‌دهد که بدون دخالت سیاست‌گذاران و ایجاد فضای قانونی حمایتی، توسعه کارآفرینی در مساجد به یک فعالیت غیررسمی و آسیب‌پذیر تبدیل می‌شود.

۸. بحث و نتیجه‌گیری

مسجد به‌عنوان نهادی معنوی و اجتماعی در طول تاریخ اسلام، نقش‌های متعددی را ایفا کرده است. مسجد به‌عنوان یک نهاد دینی و اجتماعی، پتانسیل بی‌نظیری در ایجاد و تقویت فضای کارآفرینی دارد. با توجه به ظرفیت‌های این نهاد در توسعه اقتصادی و رفع فقر اقتصادی با استفاده از مبحث کارآفرینی،

این پژوهش به واکاوی عوامل پیش‌برنده (پیشران‌ها) و بازدارنده (چالش‌های) نقش‌آفرینی مساجد در توسعه کارآفرینی در مناطق حاشیه‌نشین پرداخته است. در پیشران‌ها سه مضمون اصلی شامل «توسعه زیرساختی، سرمایه انسانی توانمند و حمایتگر و مشارکت فراگیر» و در چالش‌ها نیز سه مضمون اصلی «چالش‌های فرهنگی و اجتماعی، چالش‌های نهادی-مدیریتی و چالش‌های زیرساختی و اقتصادی» شناسایی شدند. پیشران‌های توسعه کارآفرینی مساجد شامل هشت مضمون فرعی و چالش‌های توسعه کارآفرینی مساجد نیز در نه مضمون فرعی طبقه‌بندی شدند.

این تحقیق نشان می‌دهد مسجد به‌عنوان یک نهاد مذهبی، اجتماعی و فرهنگی می‌تواند به یک «مرکز توسعه اقتصادی محلی» تبدیل شود؛ مشروط بر اینکه زیرساخت‌های لازم فراهم شود، رهبری این نهاد، حمایت‌کننده باشد، مدیران توانمند شوند، زیست‌بوم مشارکتی ایجاد شود و فرهنگ کارآفرینی ترویج یابد. همچنین، ترکیب حمایت‌های مالی، انگیزه‌های اقتصادی و دسترسی به بازار، به همراه وجود سرمایه انسانی متعهد می‌تواند به ایجاد چرخه‌ای از توانمندسازی اقتصادی و کاهش فقر در مناطق محروم منجر شود. در نهایت، بازتعریف نقش مسجد از یک فضای منزوی عبادی به یک نهاد پویا و چندکارکردی، نه تنها به تقویت هویت اجتماعی آن می‌انجامد، بلکه به‌عنوان یک مدل توسعه پایدار در جوامع محروم، قابل تعمیم به دیگر مناطق است.

این تحقیق نشان می‌دهد چالش‌های توسعه کارآفرینی در مساجد مناطق حاشیه‌نشین، چندبعدی و پیچیده هستند و تنها با رفع یک یا دو محدودیت قابل حل نیستند و توسعه کارآفرینی در مساجد مناطق حاشیه‌نشین، تنها با ایجاد یک رویکرد چندبعدی و همه‌جانبه ممکن است. این چالش‌ها از نگرش‌های فرهنگی و فردی شروع می‌شوند، از طریق ساختارهای مدیریتی و زیرساختی ادامه می‌یابند و در سطح سیاست‌های کلان نیز وجود دارند. بنابراین، برای غلبه بر این موانع، نیاز به یک رویکرد یکپارچه و هماهنگ بین نهادهای دینی، اجتماعی، اقتصادی و دولتی است.

مسجد با وجود پتانسیل ذاتی خود، در حال حاضر به‌دلیل ترکیبی از محدودیت‌های فرهنگی، مدیریتی، مالی و قانونی نمی‌تواند به‌عنوان یک مرکز توانمندسازی اقتصادی عمل کند. باوجود این، شناسایی این چالش‌ها، گامی مهم در جهت طراحی راهکارهای مؤثر است. در نهایت، این تحقیق تأکید می‌کند که توسعه کارآفرینی در مساجد، صرفاً یک مسئله اقتصادی نیست؛ بلکه یک تحول اجتماعی -

فرهنگی است که نیازمند تغییر در ذهنیت‌ها، ساختارها و سیاست‌هاست. با رفع این چالش‌ها، مسجد می‌تواند نه تنها به یک فضای معنوی، بلکه به یک مرکز توسعه پایدار اجتماعی و اقتصادی تبدیل شود و در کاهش فقر، ایجاد اشتغال و تقویت هویت جمعی جوامع محروم، نقش محوری ایفا کند.

براساس تحلیل پیشران‌ها و چالش‌های توسعه کارآفرینی در مساجد مناطق حاشیه‌نشین و محروم، برداشته چند پیشنهاد کاربردی، هدفمند و قابل اجرا ارائه می‌شود که می‌تواند به‌عنوان نقشه راهی عملیاتی برای فعال‌سازی مساجد در حوزه کارآفرینی و اشتغال‌زایی استفاده شوند.

۹. پیشنهادات تحقیق

الف) توجیه ائمه جماعت مساجد از سوی نهادهای بالادستی

برای غلبه بر مقاومت و کارشکنی در مساجد در پیگیری فعالیت‌های کارآفرینانه، ابتدا باید جلسات آموزشی و توجیهی لازم برای ائمه جماعت از سوی نهادهای بالادستی مانند سازمان تبلیغات اسلامی برگزار شود. در ادامه، ائمه جماعت وظیفه توجیه مردم و فرهنگ‌سازی در مساجد خود را برعهده خواهند داشت.

ب) ایجاد واحد کارآفرینی در مساجد یا واحد توسعه اجتماعی-اقتصادی

می‌توان هر مسجد را مجهز به یک واحد تخصصی کارآفرینی نمود تا وظیفه برنامه‌ریزی، نظارت و اجرای طرح‌های اشتغال‌زایی را برعهده بگیرد. این واحد می‌تواند شامل یک کارشناس کارآفرینی، یک نماینده از اعضای هیئت‌امنا و چند نفر از جوانان فعال محله باشد.

ج) طراحی و آموزش «آیین‌نامه کارآفرینی مسجد»

توصیه می‌شود توسط نهادهای بالادستی مرتبط، یک آیین‌نامه الگو برای فعالیت‌های کارآفرینانه در مساجد تدوین و در سطح ملی توزیع شود. این آیین‌نامه باید به ضوابط شرعی، مدیریتی، مالی و بازاریابی توجه کرده باشد.

د) راه‌اندازی «شبکه مساجد کارآفرین» در سطح منطقه‌ای یا شهری

بهرتر است شبکه‌ای از مساجد فعال در حوزه کارآفرینی در قالب یک اتحادیه محلی یا شهری ایجاد شود که از طریق تبادل تجربیات، منابع، محصولات و بازارهای فروش، از یکدیگر حمایت کنند.

ه) برگزاری «محافل کارآفرینی جوانان» در مساجد

هر دو هفته یک‌بار، جلساتی با حضور جوانان، اصناف محلی، صاحبان مشاغل کوچک و مشاوران اقتصادی در مسجد برگزار شود تا ایده‌های کسب‌وکار مطرح، مشاوره داده شود و فرصت‌های همکاری شناسایی شود.

و) اختصاص فضای فیزیکی چندمنظوره در فضاهای جانبی مسجد برای فعالیت‌های کارآفرینانه

پیشنهاد می‌شود از فضاهای خالی یا کم‌کاربرد مسجد (مانند حسینیه، سالن اجتماعات، زیرزمین یا حیاط جانبی) برای ایجاد کارگاه‌های کوچک تولیدی، فروشگاه یا نمایشگاه محلی با رعایت ضوابط شرعی و بهداشتی استفاده شود.

ز) جذب و آموزش جوانان به‌عنوان «کارآفرینان محله‌ای» تحت نظارت مسجد

گروه‌های ۵ تا ۱۰ نفره از جوانان با انگیزه و آموزش آنها در حوزه‌هایی مانند مدیریت کسب‌وکار، بازاریابی دیجیتال، طراحی محصول و حسابداری پایه با همکاری دانشگاه‌های جامع علمی کاربردی یا مراکز آموزش فنی تشکیل شود.

ح) ایجاد صندوق وام کوچک قرض‌الحسنه در مساجد

یک صندوق قرض‌الحسنه محلی با سرمایه‌گذاری مردم، خیرین و منابع وقف تشکیل شود که وام‌های کوچک (مثلاً ۵ تا ۲۰ میلیون تومان) به کارآفرینان محلی بدهد. این صندوق باید توسط یک کمیته شفاف و با نظارت هیئت‌امنا اداره شود.

ط) همکاری مسجد با اصناف و تعاونی‌های محلی

برای رفع چالش ضعف دسترسی به بازار و رفع چالش عدم فروش توصیه می‌شود قراردادهای همکاری بین مسجد و اصناف محله (مانند نجاران، خیاطان، شیرینی‌پزها، عطاران و...) برای تولید، بسته‌بندی و فروش محصولات در قالب ویژه «تولید شده در مسجد» یا «حمایت‌شده توسط مسجد» امضا شود.

ی) بازتعریف نقش امام جماعت به‌عنوان «رهبر توسعه اجتماعی-اقتصادی»

آموزش و توانمندسازی ائمه جماعت در حوزه‌های اقتصاد اسلامی، اقتصاد مقاومتی، توسعه اجتماعی و کارآفرینی تا بتوانند نه تنها رهبری معنوی، بلکه رهبری توسعه اقتصاد محلی را نیز برعهده بگیرند.

ک) معرفی و تبلیغ موفقیت‌های کارآفرینی مسجدی از طریق رسانه‌ها

برنامه‌های تلویزیونی و رادیویی، پوسترها و شبکه‌های اجتماعی را باید به کار گرفت تا داستان‌های موفق از کارآفرینانی معرفی شوند که با کمک مسجد، شغل خود را راه‌اندازی کرده‌اند. این پیشنهادها ترکیبی از اقدامات ساختاری، فرهنگی، مالی و مدیریتی هستند که به‌صورت هماهنگ می‌توانند مسجد را از یک فضای صرفاً عبادی به یک مرکز پویای توسعه اجتماعی-اقتصادی تبدیل کنند. اجرای این پیشنهادها نیازمند مشارکت نهادهای دینی، دولتی، خیریه و مردمی است، اما نقطه شروع آن، تصمیم و اراده درونی مسجد و جامعه محلی است. در پایان عناوین زیر برای انجام پژوهش‌های بیشتر به پژوهشگران پیشنهاد می‌شود:

- بررسی تأثیر شبکه‌های حمایتی درون‌مسجدی بر کاهش ریسک شکست کسب‌وکارهای کارآفرینان حاشیه‌نشین؛

- تدوین الگوی ملی برای «مسجد کارآفرین» در مناطق حاشیه‌نشین؛

- تأثیر «بسترهای دیجیتال مبتنی بر مسجد» بر رشد مشاغل کوچک محلی.

منابع

- آقاجانی، نصرالله، و عوض پور کشکولی، علی (۱۴۰۰). جامع‌نگری در تبیین عوامل و راه‌حل‌ها در مسئله حاشیه‌نشینی. مطالعات اسلامی آسیب‌های اجتماعی، ۳(۱)، ۲۰۷-۲۲۸.
- بادکو، بهروز، قاسمی سیانی، محمد، رنجبرکی، علی، شام‌بیاتی، محمدحامد، و شکبیا، احمد (۱۴۰۱). تأثیر اعتبارات خرد بر توانمندسازی، اشتغال‌زایی و کاهش فقر در جوامع محلی (نمونه موردی: بخش احمدی، شهرستان حاجی‌آباد هرمزگان). جغرافیا و آمایش شهری-منطقه‌ای، ۱۲(۴۴)، ۲۰۱-۲۲۶. Doi: 10.22111/gaij.2022.39544.2955
- بهشتی‌نژاد، سیدمحمدصالح، و حیدری، حسین (۱۴۰۲). کارکرد مسجد در کاهش بحران ناشی از حاشیه‌نشینی (مطالعه موردی شهر ری). مدیریت بحران‌های اجتماعی، ۱۵(۲)، ۱۱۷-۱۴۷. Dor: 20.1001.1.20083564.1402.15.2.5.5
- بهرامی، رحمت‌الله (۱۳۸۸). عوامل مؤثر بر شکل‌گیری حاشیه‌نشینی و تأثیر آن بر امنیت اجتماعی مطالعه موردی شهر سنندج. مسکن و محیط روستا، ۲۸(۱۲۶)، ۵۸-۷۱.
- پیران، پرویز (۱۳۶۶). شهرنشینی شتابان و ناهمگون. اطلاعات سیاسی و اقتصادی، ۱۴، ۵۷-۶۰. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/173466>
- جمشیدی، ندا، و طغیانی دولت‌آبادی، مهدی (۱۳۹۸). برتری تکافل بر بیمه از منظر عدالت اقتصادی. فصلنامه اقتصاد و بانکداری اسلامی، ۸(۲۶)، ۲۵-۵۰.
- حاتمی، علی، و فلاحی، علی (۱۴۰۴). بررسی تأثیر مسجد بر کاهش آسیب‌های اجتماعی مورد مطالعه: شهر تهران. مطالعات میان‌رشته‌ای تمدنی انقلاب اسلامی، ۴(۱۳)، ۱۰۳-۱۳۳. doi: 10.28211685/CIR.2405.1127.4.13.4
- خوش‌فر، غلامرضا، خسروی، سمیه، و حسین‌نژاد، مجتبی (۱۳۹۰). مهاجرت، حاشیه‌نشینی و آسیب‌های اجتماعی. همایش هجوم خاموش، ۲، ۱-۳۸. <https://sid.ir/paper/811466/fa>
- رجوعی، مرتضی، غیور باغبانی، سیدمرتضی، و صنعتی حجار، مصطفی (۱۴۰۰). طراحی ساختار سازمانی منطبق با فعالیت‌های کارکردی مسجد. نشریه مدیریت فردا، ۲۰(۶۷)، ۳-۱۸. Dor: 20.1.18-3. (۶۷)۲۰
- 001.1.22286047.1400.20.67.12.4

- رحیمی سجاسی، داود (۱۴۰۰). آسیب‌های اجتماعی برآیند شکاف مسجد و جامعه. اسلام و مطالعات اجتماعی، (۴)۸، ۶-۲۶. doi: 10.22081/jiss.2021.60577.1788
- رضایی تبار، رضا، زارع، حمید، و مقیمی، سیدمحمد (۱۳۹۱). الگوی تعاملی توانمندسازی از طریق مشارکت‌های اجتماعی در کمیته امداد امام خمینی علیه السلام با رویکرد مسجد محوری. مدیریت اسلامی، ۲۰(۲)، ۱۴۷-۱۷۳.
- شریعتمداری، سیدحامد (۱۴۰۰). کارویژه‌های مسجد برای سالم‌سازی محیط پیرامون. اسلام و مطالعات اجتماعی، (۴)۸، ۱۸۵-۲۰۷. doi: 10.22081/jiss.2021.60900.1808
- صالحی، مطهره، سالارزهی، حبیب‌الله، و ایمانی، عبدالمجید (۱۴۰۱). بررسی ایفای نقش مطلوب مشارکت سازمان‌های مردم‌نهاد در راستای توانمندسازی ساکنان مناطق حاشیه‌نشین. جغرافیا و روابط انسانی، (۴)۴، ۴۷۵-۴۹۹. doi: 10.22034/gahr.2022.338941.1706
- عباسی، رسول (۱۴۰۰). دیباچه‌ای بر مدیریت اثربخش مسجد. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- علیزاده اقدم، محمدباقر، و محمدامینی، حمیده (۱۳۹۱). تحلیلی بر علل و پیامدهای شکل‌گیری مناطق حاشیه‌نشین با نگرش ویژه بر شهر خمین. مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، (۲)۱، ۱۲۱-۱۳۸. doi: 10.22059/jisr.2012.36558
- فاضلی‌پور، سیده‌نا، ملتفت، حسین، نواح، عبدالرضا، و سعدآبادی، علی اصغر (۱۴۰۲). فراترکیب مدل‌های توسعه کارآفرینی اجتماعی. پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر، ۱۲(۲۳)، ۴۰۳-۴۳۳. doi: 10.22084/csr.2024.26094.2091
- فلاح، محمدرضا، و قره‌خانی، شیرین (۱۴۰۳). تدوین راهبرد برای توسعه کارآفرینی اجتماعی. مطالعات وقف و امور خیریه، ۲(۲)، ۲۷-۵۰. doi: 10.22108/ecs.2024.140216.1083
- کشتکار رجبی، هانیه، بنافی، مسعود، پورعزت، علی اصغر، و منوریان، عباس (۱۴۰۳). ارائه الگوی خط‌مشی‌گذاری برای مبارزه با نابرابری در جمهوری اسلامی ایران: مورد مطالعه فقرزدایی و از بین بردن حاشیه‌نشینی. حکمرانی و توسعه، (۳)۴، ۱۸۱-۲۰۹. doi: 10.22111/jipaa.2025.498453.1248
- موظف رستمی، محمدعلی (۱۳۸۱). آیین مسجد. ج ۱ و ۲ و ۳، تهران: گویه.

- مهدوی نژاد، محمدجواد، و مشایخی، محمد (۱۳۸۹). بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی-اجتماعی. معماری و شهرسازی آرمان شهر، ۳(۵)، ۶۵-۷۸.
- مهماندوست، حسن و سرگز، علیرضا و کیخا، علیرضا و ضیایی، سامان، و ثانی حیدری، علیرضا (۱۴۰۴). مؤلفه‌های مؤثر بر توسعه کارآفرینی در نواحی روستایی: مطالعه موردی شهرستان. اقتصاد و توسعه کشاورزی، ۳۹(۳)، ۲۲۵-۲۴۴. Doi: 10.22067/jead.2025.90314.1302
- میرباقری، سیدمحسن (۱۴۰۳ الف). شناسایی ظرفیت‌ها و کارکردهای مساجد در حوزه اقتصادی با استفاده از روش تحلیل مضمون. مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، ۲۸(۴)، ۱۶۹-۱۹۴. doi: 10.22034/ciu.2025.53.3
- میرباقری، سید محسن (۱۴۰۳ ب). شناسایی ظرفیت‌ها و کارکردهای مساجد در حوزه فرهنگی و اجتماعی با استفاده از روش تحلیل مضمون. فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۱۴(۵۳)، ۳-۲۶. doi: 10.22034/ciu.2025.53.3
- نادری مایوان، رمضانعلی، نوروزی، زهرا، رضایی نسب، آزاده، و نادری، محمدحسین (۱۴۰۳). تأثیرات حاشیه‌نشینی و پیامدهای آن بر ابعاد اقتصادی؛ اجتماعی-فرهنگی و کالبدی-خدماتی (مورد مطالعه: شهر شیروان). جغرافیا و روابط انسانی، ۷(۳)، ۷۳۶-۷۵۱. doi:10.22034/gahr.2024.455895.2118
- همت، سارا، قاسمی، وحید، رنانی، محسن، یزدخواستی، بهجت، و خواجه نوری، بیژن (۱۴۰۰). کارآفرینی جایگزین: درک معنایی تجربه زنان کارآفرین شهر شیراز از مشارکت اقتصادی. پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی، ۱۰(۲)، ۲۳-۵۴. doi: 10.22108/srsp.2021.127224.1675

References

- Abbasi, R. (1400). A Preface to Effective Mosque Management. Qom: Research Institute of Hawzah and University. [In Persian]
- Afzalurrahman. (1997). Muhammad sebagai Seorang Pedagang (Muhammad as Trader). Jakarta: PT Intermasa.
- Aghajani, N., & Avazpour Kashkouli, A. (2021). Comprehensiveness in Explaining Factors and Solutions On the Issue of Marginalization. *Bi-Quarterly Journal of Islamic Studies on Social Injuries*, 3(1), 207-228. . [In Persian]

- Alizadeh Aghdam, M. & Mohammadamini, H. (2012). A Survey of The Causes and the Consequences of the Slum Areas Formation with Special Attitudes Towards the City of Khomein. *Social Studies and Research in Iran*, 1(2), 121-138. doi: 10.22059/jisr.2012.36558 [In Persian]
- Alvord, S. H., Brown, L. D. & Letts, C. W. (2004). Social Entrepreneurship and Societal Transformation: An Exploratory Study. *Journal of Applied Behavioural Science*, 40, 260-282. <https://doi.org/10.1177/0021886304266847>
- Badkoo, B. , Ghasemisiani, M. , Ranjbaraki, A. , Shambayati, M. & Shakiba, A. (2022). The Effect of Microcredit on Empowerment, Job Creation and Poverty Reduction in the Development of Local Communities (Case Study: Ahmadi district, Hajiabad, Hormozgan). *Geography and Territorial Spatial Arrangement*, 12(44), 201-226. doi: 10.22111/gaij.2022.39544.2955 [In Persian]
- Bahrami, R. (2009). Effective Factors on Forming the Informal Settlement at the Outskirt of Cities and its Effect on the Security of Society: Case Study in City of Sanandaj. *JHRE*. 28(126), 58-71. [In Persian]
- Beheshtinejad, S. M. S., & Heydari, H. (1402). The function of mosque in reducing the crisis caused by marginalization (case study of Shahr-e Ray). *Social Crisis Management*, 15(2), 117-147. Dor: 20.1001.1.20083564.1402.15.2.5.5 [In Persian]
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Enzo F., Zambrano-Verratti, J., & Reinout, K., (2019). Web-Based Participatory Mapping in Informal Settlements: The Slums of Caracas, Venezuela. *Habitat International*, 94(3), 102038. <https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2019.102038>.
- Fallah, M. R. & Gharekhani, S. (2024). Developing a Strategy for the Development of Social Entrepreneurship. *Journal of Endowment & Charity Studies*, 2(2), 27-50. doi: 10.22108/ecs.2024.140216.1083 [In Persian]
- Fazelipour, S. M. , Moltafet, H. , Navah, A. & Saadabadi, A. A. (2024). Meta-Synthesis of Social Entrepreneurship Development Models. *Journal of Contemporary Sociological Research*, 12(23), 403-433. doi: 10.22084/csr.2024.26094.2091 [In Persian]

- Hatami, A., & Falahi, A. (2025). Investigating the effect of the mosque on reducing social harm Case study: Tehran city. *Journal of Interdisciplinary Civilizational Studies of the Islamic Revolution*, 4(13), 103-133. doi: 10.28211685/CIR.2405.1127.4.13.4 [In Persian]
- Hemmat, S. , Ghasemi, V. , Renani, M. , Yazdkhasti, B. & Khajenoori, B. (2021). Alternative Entrepreneurship: A Semantic Understanding of the Experience of Entrepreneur Women regarding Economic Participation in Shiraz. *Strategic Research on Social Problems*, 10(2), 23-54. doi: 10.22108/srsp.2021.127224.1675 [In Persian]
- Jamshidi, N., & Toghiani Dolatabadi, M. (2019). Advantage of Takaful on Insurance from the Perspective of Economic Justice, *Journal of Islamic Economics and Banking*, 8(26), 25-50. <http://mieaoi.ir/article-1-788-fa.html> [In Persian]
- Keshtkarajabi, H. , Banafi, M. , Pourezzat, A. & Monavarian, A. (2024). Proposing a Policymaking Framework to Combat Inequality in the Islamic Republic of Iran: A Case Study on Poverty Alleviation and Eradicating Marginalization. *Governance and Development Journal*, 4(3), 181-209. doi: 10.22111/jipaa.2025.498453.1248 [In Persian]
- Khoshfar, G., Khesrovi, S., & Hosseinnejad, M. (2011). Migration, marginalization, and social harms. *In Proceedings of the Silent Invasion Conference*, 2, 1-38. <https://sid.ir/paper/811466/fa> [In Persian]
- Mahdavi Nezhad, M. J., & Meshayekhi, M. (2011). Principles of the Socio-Cultural Mosque Design Based on Socio-Cultural Approach. *Armanshahr Architecture & Urban Development*, 3(5), 65-78. https://www.armanshahrjournal.com/article_32656.html?lang=en [In Persian]
- Manyaka-Boshielo, S. J. (2017). Social entrepreneurship as a way of developing sustainable township economies. *HTS: Theological Studies*, 73(4), 1-10. <https://doi.org/10.4102/hts.v73i4.3830>
- Mehmandoost, H., Sargazi, A., Keikha, A., Ziaee, S. & Sani Heidary, A. (2025). The Effective Factors Influencing Entrepreneurship Development in Rural Areas: A Case Study of Hamun County. *Journal of Agricultural Economics & Development*, 39(3), 244-225. doi: 10.22067/jead.2025.90314.1302 [In Persian]

- Mirbagheri, S. M. (2026). Identifying the Capacities and Functions of Mosques in the Cultural and Social Field Using Thematic Analysis Method. *Culture in Islamic University*, 14(53), 3-26. doi: 10.22034/ciu.2025.53.3 [In Persian]
- Mirbagheri, S. M. (2026). Identifying the Capacities and Functions of Mosques in the Cultural and Social Field Using Thematic Analysis Method. *Culture in Islamic University*, 14(53), 3-26. doi: 10.22034/ciu.2025.53.3 [In Persian]
- Movazaf Rostami, M. A. (2002). Mosque Rituals, vols. 1, 2 & 3, Tehran: Gooyeh. [In Persian]
- Naderi Mayvan, R. A., Norouzi, Z., Rezaeenasab, A. & Naderi, M. H. (2025). The effects of marginalization and its consequences on economic dimensions; Socio-cultural and physical-service (Study case: Shirvan city). *Geography and Human Relationships*, 7(3), 736-751. doi: 10.22034/gahr.2024.455895.2118 [In Persian]
- Neeraj, D., & Sandra, C. (2019). Residents' self-Initiatives for Flood Adaptation in Informal Riverbank Settlements of Kathmandu. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 40, 101156. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2019.101156>
- Piran, (1987). Rapid and heterogeneous urbanization. *Political and Economic Information*, 14, 57-60. <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/173466> [In Persian]
- Rahimisojasi, D. (2021). Social Harms Resulting from the Gap between the Mosque and Society. *Islam and Social Studies*, 8(32), 6-26. doi: 10.22081/jiss.2021.60577.1788 [In Persian]
- Rasmussen, E. (2011). Understanding academic entrepreneurship: Exploring the emergence of university spin-off ventures using process theories. *International Small Business Journal*, 29(5), 448-471. <https://doi.org/10.1177/0266242610385395>.
- Rizkia, I. & Zulaikhab, S. (2022). The role of mosques in community economic recovery during the covid-19 pandemic. *Jurnal Ekonomi dan Bisnis Airlangga*, 32(1), 54-69. <https://doi.org/10.20473/jeba.v32i12022.54-69>
- Rojoui, M., Ghayour, S.M. & Sanati Hajjar, M. (2022). Designing organizational structure in accordance with the functional activities of the mosque, *Farda Management Journal*, 67(20), 3-18. Dor: 20.1001.1.22286047.1400.20.67.12.4 [In Persian]

- Salehi, M., Salarzahi, H. & Imani, A. M. (2022). Investigating the favorable role of NGO participation in empowering the residents of marginalized areas. *Geography and Human Relationships*, 4(4), 475-499. doi: 10.22034/gahr.2022.338941.1706 [In Persian]
- Shariatmadari, S. H. (2021). Functions of the Mosque to Improve the Surrounding Environment. *Islam and Social Studies*, 8(32), 185-207. doi: 10.22081/jiss.2021.60900.1808 [In Persian]
- Teasdale, S., Bellazzecca, E., de Bruin, A. & Roy, M. J. (2023). The (R) evolution of the social entrepreneurship concept: a critical historical review. *Non-profit and Voluntary Sector Quarterly*, 52(1: suppl): 212S-240S. <https://doi.org/10.1177/08997640221130691>
- Tsai, K. H., Chang, H. C., & Peng, C. Y. (2016). Extending the link between entrepreneurial selfefficacy and intention: A moderated mediation model. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 12(2), 445-463. <https://doi.org/10.1007/s11365-014-0351-2>
- Zare, H. (2008). Interactional Model of Enabling Via Social Participations in Imam Khomeini(rah) Relief Foundation(IKRF) Through Mosque-oriented Approach. *Scientific Journal of Islamic Management*, 20(2), 147-173. https://im.ihu.ac.ir/article_201767.html?lang=en [In Persian]